

Vjeran Pavlaković

JUGOSLAVENI U ŠPANJOLSKOM GRAĐANSKOM RATU

Edicija
Nove
perspektive

5

Vjeran Pavlaković

**JUGOSLAVENI U
ŠPANJOLSKOM
GRAĐANSKOM
RATU**

Impresum

Vjeran Pavlaković

JUGOSLAVENI U ŠPANJOLSKOM GRAĐANSKOM RATU

Izdavač: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

Urednik: Krunoslav Stojaković

Prevod: Andrea Milat

Lektura i korektura: Luka Matić

Dizajn: wkart

Tiraž: 500

Štampa: Standard 2, Beograd, decembar 2017.

Godina izdanja: 2017

ISBN 978-86-88745-32-1

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE

Supported by the Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe with funds from the German Federal Foreign Office. This publication or parts of it can be used by others for free as long as they provide a proper reference to the original publication.

The content of this publication does not necessarily reflect the official opinion of the Rosa Luxemburg Stiftung. Responsibility for the information and views expressed therein lies with the authors.

Edicija
Nove
perspektive 5

Jugoslaveni u Španjolskom građanskom ratu

Uvod u Španjolski građanski rat

Danas, borba se događa u Španjolskoj. Sutra već može se dogoditi u drugim zemljama – našim [...] Stoga vas pitamo sljedeće pitanje: Jeste li za, ili protiv, legalne Vlade i Naroda Republike Španjolske? Jeste li za ili protiv Franca i Fašizma? Jer, nezauzeti stranu, postalo je nemoguće.

Pitanje postavljeno u Writers on the Spanish Civil War¹

Osamdeset godina nakon pobune oficira koji su ispalili prve metke na vlastitu Vladu, Španjolski građanski rat (1936–1939) i dalje izaziva strastvene historijske rasprave koje i dalje dijele španjolsku političku scenu te služe kao inspiracija za međunarodni antifašistički aktivizam. Znanstvenici, umjetnici, novinari, političari i drugi društveni akteri iz svih dijelova političkog spektra još uvijek često brane oprečne povijesne interpretacije u mnogim knjigama, memoarima, filmovima i izložbama u Španjolskoj ali i inozemstvu, iako je ovaj konflikt ostao u sjeni velike tragedije Drugog svjetskog rata. Za ljevicu, rat u Španjolskoj postao je romantizirana epizoda koja je otkrila emancipatorni potencijal revolucije, utjelovljen u dramatičnim transformacijama u gradovima poput Barcelone ili u agrarnim reformama osiromašenog španjolskog sela. Španjolska revolucija inspirirala je tisuće dobrovoljaca iz više od pedeset zemalja – komunista,

¹ Reizdano u: Valentine Cunningham, *Spanish Front: Writers on the Spanish Civil War*, Oxford: Oxford University Press, 1986. str. 51.

anarhista, radnika, intelektualaca i antifašista svih političkih uvjerenja – na borbu u Internacionalnim brigadama, vojnim postrojbama Kominterne koje su odigrale veliku ulogu u Španjolskom građanskom ratu. Za desnicu, Građanski rat predstavlja opasnosti «ljevičarskog ekstremizma» koji se pojavljuje kao militarizirani radnički pokret, zatim kao anti-klerikalizam i kao podmukla priroda staljinizma. Otvaranje sovjetskih arhiva devedesetih godina razotkrilo je razmjere staljinističkih zločina i političke intrige u Španjolskoj, koje i dalje služe kao opravdanje za brutalne metode Francovog režima i otvorenu kolaboraciju s naci-fašizmom.

Iako su detalji vezani za uzroke i prirodu Španjolskog građanskog rata i dalje osporavani u ideologijama suprotstavljenih znanstvenika, nema sumnje da su demokratski izabranu Vladu Narodne fronte u noći sa 16. na 17. jula 1936. godine napali pobunjeni oficiri Španjolske vojske. Pokušajem puča koji su poduprle Mussolinijeva Italija i Hitlerova Njemačka započeo je krvavi građanski rat koji je trajao tri godine i uzeo otprilike 500.000 života, među kojima i mnogo civila. Ono što se u početku činilo španjolskim sukobom brzo je eskaliralo u međunarodnu krizu koja je po pitanjima fašizma i antifašizma podijelila društva u drugim dijelovima svijeta. Dok su Rim, Berlin i Moskva Španjolsku smatrali poligonom za predstojeći svjetski rat (koji je izbio sedam mjeseci nakon završetka ovog građanskog rata), tisuće pojedinaca diljem svijeta volontirali su u obrani Vlade Narodne fronte. Nisu to činili za Staljinovu političku agendu, nego jer su vjerovali u slobodu, demokraciju i međunarodnu solidarnost protiv fašizma.

Fokus ove publikacije leži na jugoslavenskim dobrovoljcima koji su došli u Španjolsku da bi se borili za progresivne ideale ugrožene diljem međuratne Europe. Njezin fokus također leži na iskustvima jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskoj koji su posljedično oblikovali povijest Drugog svjetskog rata i socijalističku revoluciju u Jugoslaviji.²

2 Za dubinsku analizu utjecaja Španjolskog građanskog rata na političku situaciju u Hrvatskoj, vidi Vjeran Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours: Croatia and the Spanish Civil War, 1936.–1939.*, Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Sjećanje na Španjolski građanski rat nije samo ugrađeno u službenu historiografiju socijalističke Jugoslavije, već je očuvano i u sjećanju brojnih španjolskih veteranskih organizacija,³ publikacijama, memoarima i novinskim serijalima, spomenicima, komemoracijama, muzejskim izlozbama, školama koje veterani posjećuju i u dokumentarnim filmovima. Na mnoge je načine bitka izgubljena u Španjolskoj postala temelj romantizacije borbe – pogotovo kasnih 1970-ih i '80-ih godina kada se razočaranje jugoslavenskim socijalizmom normaliziralo – nadmašivši nostalgiju za herojskim danima partizanske pobjede. U intervjuu danom 1980-ih, španjolski veteran Ivo Vejovoda strastveno je tvrdio:

«Španija [je] bila jedna od najsvjetlijih trenutaka našeg stoljeća. Ona predstavlja nešto posebno u životu ne samo praške generacije jugoslavenskih studenata na studiju u Pragu [mnogi među njima borili su se u Internacionalnim brigadama, V.P.], već i naprednih ljudi u čitavom svetu.»⁴

Iako je danas živo svega još nekoliko pojedinaca od onih koji su preživjeli Građanski rat, ovo je i dalje mjesto prijepora u španjolskom društvu, politici i među znanstvenicima, usprkos desetljećima konsenzualne historijske amnezije dogovorene takozvanim «Paktom o zaboravu». Budući da je Francov režim strogo kontrolirao historijski narativ, alternativna historijska tumačenja davali su strani znanstvenici ili španjolski znanstvenici u egzilu. Mnogo znanstvenog rada utrošeno je upravo u internacionalne aspekte Španjolskog građanskog rata, pogotovo u razumijevanje uloge Internacionalnih brigada, što je iskrivilo stvarnost i španjolski karakter konflikta. Nakon Francove smrti 1975. godine, španjolske elite počele su provoditi politiku pomirenja «s ciljem ušutkavanja gorkih glasova prošlosti» pri čemu su, kako bi pojačali poantu da se takav bratoubilački sukob više

3 Udruženje jugoslavenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske, 1936–1939.

4 Gojko Berić, *Zbogom XX. stoljeće: sjećanja Ive Vejvode*, Zagreb: Profil, 2013., str. 77.

nikad ne smije ponoviti, koristili traumatično kolektivno sjećanje na građanski rat.⁵ Mnogi su znanstvenici Španjolsku vidjeli kao model demokratske tranzicije, pogotovo kada se radi o temama poput tranzicijske pravde i suočavanja s prošlošću. Međutim, još uvijek žive rasprave o pravdi za žrtve Francove diktature i kontroverze vezane za Zakon o historijskom sjećanju (*Ley de la Memoria Histórica*) od 2007. godine na ovamo, ukazuju na to da duh Španjolskog građanskog rata još uvijek ne počiva u miru.⁶ Znanstvenici su otvorili još mnogo teških pitanja poput frankističke (i republikanske) represije,⁷ zatim ona o aktivnostima anti-frankističkih gerila (*maquis*) koje su se nastavile dekadama nakon kraja građanskog rata.⁸ Otvorili su i pitanja o mitovima prorepublikanskih i pronacionalističkih tabora⁹ i o novim perspektivama o kulturalnoj povijesti rata.¹⁰

Španjolski građanski rat bio je, kao prvo i najvažnije, rezultat političkih, društvenih i ekonomskih problema s kojima se Španjolska suočavala u ranom dvadesetom stoljeću, a ne ishod ideoloških

5 Paloma Aguilar, *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*, na engleski preveo Mark Oakley, New York: Berghahn Books, 2002., str. xx.

6 Oxana Shevel, «The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine», *Slavic Review*, vol. 70, br. 1, 2011. str. 139.

7 Javier Alfaya, *Crónica de los años perdidos: La España del tardofranquismo*, Madrid: Temas de Hoy, 2003; Julius Ruiz, «Seventy Years on: Historians and Repression during and after the Spanish Civil War», *Journal of Contemporary History*, vol. 44, br. 3, 2009; i Paul Preston, *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth-century Spain*, New York: W.W. Norton & Co., 2012.

8 Dolors Marín Silvestre, *Clandestinos: El Maquis contra el franquismo, 1934. - 1975.*, Barcelona: Plaza & Janés Editores, 2002.

9 Pío Moa, *El derrumbe de la segunda república y la guerra civil*, Madrid: Encuentro, 2001; and Alberto Reig Tapia, *Memoria de la Guerra Civil: Los mitos de la tribu*, Madrid: Alianza Editorial, 1999.

10 Chris Ealham i Michael Richards, ur., *The Splintering of Spain: Cultural History and the Spanish Civil War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

podjela koje su kasnije postale njegovom najznačajnijom karakteristikom. Iako je Španjolska uspješno ostala van Prvog svjetskog rata, preživjela je brojne razarajuće posljedice nasilja i štrajkova koji su paralizirali zemlju, a na koje je Vlada odgovorila brutalnom silom. Nakon neuspjelog pokušaja diktature koji je izveo general Primo de Rivera, građani su proglašenje Druge republike 14. aprila 1931. dočekali uz slavlje na španjolskim ulicama. Činilo se da su snage liberalizma pobijedile, a nova, ljevici naklonjena Vlada, pokušala je kroz Cortes (parlament) provesti ambiciozne reforme za sekularizaciju obrazovanja, poboljšati radnička prava, dati autonomiju španjolskim regijama koje su se vrpoljile pod vlašću Madrida te se suočiti s teškim agrarnim problemima i bijedom u kojoj su živjeli španjolski seljaci. Međutim, španjolska je ljevica bila podijeljena i predstavljala je preveliku prijatnju vladajućim klasama i njihovom opstanku na pozicijama moći, stoga je na izborima održanima 1933. pobijedila desna koalicija CEDA (*Confederación Española de Derechas*). Već početkom 1936. sazvani su prijevremeni izbori jer je Vlada CEDA-e pala pod teretom koruptivnih skandala, a Španjolska, do tada već duboko ideološki podijeljena, ključala je pod jedva kontroliranim političkim nasiljem.

Usprkos dubokim podjelama španjolske ljevice, različiti faktori – poput autoritativnih reakcionarnih snaga i internacionalnog fašizma u usponu – natjerali su republikance, liberale, socijaliste i komuniste, kao i baskijske i katalonske nacionaliste da oforme koaliciju protiv desnice.¹¹ Iako je Narodna fronta na izborima 16. februara osvojila neznatno više glasova (4.654.116 glasova, ili 34.3%) od desničarske Nacionalne fronte (4.503.505 glasova, ili 33.2%), španjolski joj je izborni sustav dodijelio više zastupničkih mjesta nego što je osvojeno izborima.¹² Španjolska socijalistička radnička partija (PSOE – *Partido*

11 Helen Graham, *The Republic at War, 1936.–1939.*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

12 Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, New York: Modern Library, 2001, str. 147.

Socialista Obrero Espanol) ostala je podijeljena između Francisca Larga Caballera koji je slovio za «španjolskog Lenjina» i reformističkog Indalecia Prieta.¹³ PCE (Komunistička partija Španjolske ili *Partido Comunista de España*, op.prev.) dobila je samo dvije niže pozicije u novoj vladi, no desnica je već počela optuživati Vladu Narodne fronte za djelovanje dolično sovjetskoj ispostavi. Desnica se, uključujući militantni oblik CEDA-e i španjolskih fašista – Falange – sukobila s pristašama vlade i naoružanim pristašama Središnjeg sindikata radnika (*Unión General de Trabajadores*, UGT) i Nacionalne konfederacije rada (*Confederación Nacional del Trabajo*, CNT).

Ubojstvo Joséa Calva Sotela, autoritativnog monarhističkog vođe Nacionalne fronte 13. jula 1936. godine bilo je okidač za puč ili *pronunciamiento*¹⁴ koji je pripremala skupina vojnih oficira za slučaj da Narodna fronta pobijedi na izborima. Među pobunjenim generalima našli su se Francisco Franco, Emilio Mola i José Sanjurjo, koji su vjerovali da ljevičarska koalicija predstavlja ozbiljnu prijetnju zemlji te su odlučili djelovati prije nego zemlja postane navodni sovjetski satelit.¹⁵ Vojni ustanak počeo je 17. jula u Maroku, španjolskoj koloniji, te se otamo proširio dublje u kopno. Neke od Francovih najboljih (i najbrutalnijih) trupa bile su dijelom španjolske Legije stranaca (*Tercios*) i maurske (mavarske) jedinice Afričke vojske. Vlada je u oklijevala u početku, ne znajući koja će joj vojska ostati lojalna, no ubrzo je oružje podijelila milicijama radničke klase što su se opirale procesu koji su smatrale fašističkim grabežom moći.

13 Francisco Largo Caballero (1869–1946) bio je vođa jedne od ljevičarskih frakcija Španjolske socijalističke partije i premijer od 1936. do 1937. Indalecio Prieto (1883–1962) bio je predstavnik desne struje Socijalističke partije i ministar obrane od maja 1937. do marta 1938. godine.

14 Vojska, koja se smatrala braniteljicom španjolske države, opetovano je organiziranjem državnih udara intervernirala u politiku tijekom 19. i 20. stoljeća.

15 Avionske nesreće u kojima su već u ranim fazama konflikta poginuli Sanjurjo (1872–1936) i Mola (1887–1937) omogućile su Francu, koji je do kraja građanskog rata nadživio sve druge vodeće urotnike, da koncentrira moć u svojim rukama i preuzme kontrolu nad cijelim vodstvom.

Vojna pobuna nije uspjela steći kontrolu nad najvažnijim španjolskim gradovima, djelom zbog lojalnosti određenih vojnih komandanta, dijelom zbog spontanosti masovnih otpora radnika, anarhista i običnih građana. Usprkos tome, pobunjenici su dobili uporište u južnoj Španjolskoj i kontrolu nad regijom Navarre na sjeveru zemlje, gdje su se pristaše snažnog klerikalnog monarhističkog pokreta (Karlisti) udružili s vojskom. Španjolska je tako utonula u građanski rat. S jedne strane nalazile su se reakcionarne snage koje su se pridružile vojnim ustancima: Katolička crkva, dva monarhistička pokreta sa suprotstavljenim pretendentima na tron, zemljovlasnici i fašističke Falange, dok su nasuprot njima stajali članovi Narodne fronte koju su podupirali anarhisti, Baski, Katalonci i druge lijeve stranke.¹⁶

Ono što je u početku nalikovalo lokalnom sukobu u europskom stražnjem dvorištu, ubrzo je uključivanjem drugih zemalja nadraslo te granice. General Franco tražio je pomoć od Njemačke i Italije te su ubrzo dva diktatora počela opskrbljivati nacionalističke pobunjenike oružjem, opremom i vojnicima. Legalno izabrana vlada Narodne fronte inicijalno je tražila pomoć zapadnih demokracija, posebno Engleske i Francuske. Međutim, strah od većeg europskog rata i sjećanja na masovne gubitke iz Prvog svjetskog rata prisili su Englesku i Francusku na neintervencionističku politiku (politiku nemiješanja) te na uvođenje embarga Španjolskoj u pokušaju da izoliraju konflikt. Republika, dio Španjolske koji je ostao pod kontrolom vlade, obratila se Sovjetskom Savezu za pomoć. Staljin je odlučio intervenirati i pomoći Republici. Premda je sovjetska pomoć imala presudnu ulogu u održavanju republikanske obrane na životu toliko dugo, njihova

16 Umjesto detaljnog objašnjenja kompleksnosti svih političkih stranaka i njihovih skraćenica, ovdje sam ponudio samo kratki pregled dvije glavne strane u građanskom ratu te sam se fokusirao samo na grupacije najrelevantnije za situaciju u Hrvatskoj. George Orwell je komentirajući «kaleidoskop političkih stranaka i sindikata» zabilježio kako se činilo da «Španjolska pati od kuge skraćenica». George Orwell, *Homage to Catalonia*, San Diego: Harcourt Brace & Company, 1952, str. 47.

pomoć nikad nije bila dovoljna da bi se izvojevala konačna pobjeda nad nacionalistima. Štoviše, sovjetska intervencija uključivala je sve elemente staljinističkog sistema pa i likvidacije političkih oponentata koji su odstupali od sovjetske linije.

Uplitanje stranih sila odjednom je transformiralo španjolsku krizu u međunarodno bojno polje. Neintervencionistička farsa nije zaustavila pritek njemačke, talijanske i sovjetske pomoći objema stranama, iako su nacionalisti, sačinjeni uglavnom od iskusne predratne vojske, držali vojnu prednost gotovo tokom cijelog rata te su imali najviše koristi od blokade naoružavanja.

● Španjolski građanski rat kao globalni događaj

Propali ustanak u julu 1936. godine brzo je procvao u punokrvni građanski rat koji se našao u centru svjetske pozornosti. Val revolucije prošao je kroz Madrid, Barcelonu, Valenciju i druge španjolske gradove. Radničke milicije i anarhisti, koje je naoružala očajna vlada, borile su se protiv vojnika i civilne garde. Revolucionarna energija u republikanskim gradovima, gdje je «narod» preuzeo vlast u svoje ruke, naizgled je stvorila novo društvo koje je služilo kao moćna mobilizacijska snaga ljevice. Prikazi naoružanih radnika koji preuzimaju kontrolu nad tvornicama inspirirali su dijelove radničke klase u drugim zemljama da ustanu u obranu španjolske Republike, vjerujući u ideal internacionalne solidarnosti sa španjolskom braćom. Činilo se da ovi revolucionarni ustanci pretkazuju nastanak novog, pravednijeg društva. Prema sjećanju jednog od sudionika tih turbulentnih događaja: «iznenada si mogao osjetiti njihovu moć [radničke klase]; nisi mogao zamisliti brzinu kojom su se mase sposobne organizirati.»¹⁷ Usprkos inicijalnom potencijalu revolucionarne energije koju je otpustio

¹⁷ Narciso Julian, željezničar i komunist, citirano prema: Ronald Fraser, *Blood of Spain: An Oral History of the Spanish Civil War*, New York: Pantheon Books, 1979, str. 137.

propali puč, rat u Španjolskoj u konačnici se odlučivao na bojnopolju. Pobunjeni nacionalisti nutkani su protiv republikanaca koji su imali demokratski legitimitet, ali u odnosu na profesionalnu i dobro opremljenu Francovu vojsku, i veliki zaostatak od samog početka.

U augustu 1936. Engleska i Francuska obećale su da se neće petljati u španjolska pitanja. Isto su, do kraja mjeseca (barem u teoriji) potvrdile i Njemačka, Italija, Portugal i Sovjetski Savez. Ovaj niz diplomatskih inicijativa postao je poznat kao Neintervencionistički sporazum (*Non-Intervention Agreement*), iako nikad nije priznat kao jedinstveni zakonski i obvezujući dokument.¹⁸ U Londonu, 9. septembra 1936. godine, gorespomenute zemlje ustanovile su Neintervencionistički odbor koji je, riječima Hugh Thomasa «predstavljao maturu od okolišanja do licemjerja» i koji je ostao na snazi do kraja rata.¹⁹

Franco je i dalje bilježio napredovanje nacionalističkih trupa generala Juana Yagüea na Madrid, naredivši opsadu Alcázara, tvrđave u Toledu koja je bila pod kontrolom republikanskih milicija. Iako se Franca kasnije kritiziralo zbog odluke da zauzme Alcázar zbog njegove minorne strateške važnosti kao i da je ova odluka omogućila više vremena za pripremu onima koji su branili Madrid od napada nacionalističkih snaga, «naglasak stavljen na 'ep' o Alcázaru u kasnijoj propagandi proizišao je iz želje da se ostavi trajni utisak kako je ta odluka bila ispravna».²⁰ Prema Hughu Thomasu, uspješno osvajanje Alcázara bio je krucijalan događaj koji je uvjerio generale koji su sumnjali u Franca da glasaju za njega,²¹ dok ga Sebastian Balfour karakterizira kao «najdugovječniji simbol pobunjeničkog cilja».²²

Posljedično, 1. oktobra Franco se instalirao u Burgos podržan

18 George Esenwein i Adrian Shubert, *Spain at War: The Spanish Civil War in Context, 1931–1939*, London: Longman, 1995, str. 190-191.

19 Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, str. 382.

20 Thomas, *The Spanish Civil War*, str. 382.

21 Isto, str. 410.

22 Sebastian Balfour, «Spain from 1931 to the Present», u: Raymond Carr, ur., *Spain: A History*, Oxford: Oxford University Press, 2000, str. 258.

punom silinom hunte i od tog trenutka nadalje sve češće se na njega referiralo kao na Caudilloa, odnosno vođu, pri čemu je njegov ugled porastao nakon etikete «spasitelja Alcázara».

Dok su zapadne demokracije pasivno ostajale sa strane dok se legalna španjolska vlada borila protiv pobunjeničkog napada, Sovjetski savez i Meksiko poslali su Republici nužne namirnice. No, cijena toga bila je visoka. Republikanska vlada u zamjenu za puške (mnoge među njima bile su zastarjele), tenkove, avione i drugu vojnu opremu prenijela je velike količine državnih zaliha zlata u Moskvu, a osim toga su uz sovjetske pilote, vozače tenkova, i vojne savjetnike često stizali i agenti NKVD-a koji su pritom sve češće vodili rat unutar rata među republikanskim prvim linijama. Vlada Narodne fronte, očajna u nastojanju da uvjeri Englesku i Francusku da je u Španjolskoj u pitanju sama demokracija, a ne revolucionarni komunizam, zapravo je gurala vodu na mlin Staljinu, koji je osigurao Republici dovoljno podrške da je održi na životu, ali nedovoljno da osigura konačnu pobjedu.

Nacionalistički pokušaj osvajanja Madrida mrvljenjem njegovih predgrađa dogodio se još u novembru, u vrijeme kada su prve jedinice sada legendarnih Internacionalnih brigada počele stizati u pomoć na brzinu organiziranim vladinim trupama, radničkim milicijama i građanima koji su stajali na barikadama. Brigade je koordinirala Kominternu, a na njihovu čelu stajali su brojni međunarodno istaknuti komunisti. One su bile mješavina iskusnih komunističkih kadrova poslanih na ratište kako bi stekli dodatna terenska iskustva i dobrovoljaca koji su dolazili iz raznih dijelova društva – od sindikalnih aktivista, preko avanturista i umjetnika, do intelektualaca. Na dan 22. oktobra, republikanska komanda odlučila je osnovati Internacionalne brigade kojima će zapovijedati operativci Kominternu regrutirani među strancima što su pohrlili u obranu Republike već u prvim mjesecima od pokušaja puča. Prva četiri bataljuna «Pariška komuna» (francusko-belgijski), «Edgar Andre» (njemački), «Garibaldi» (talijanski) i «Dombrovski» (poljsko-balkanski), okupili su se u

oktobru u Albaceteu. Do početka novembra Republikanci su od ovih bataljuna (uključujući i bataljun Ernst Thälmann) oformili prve dvije Internacionalne brigade (XI i XII), te su ih poslali u obranu Madrida. U decembru i januaru iduće godine, Kominterna je uspostavila još tri brigade (XIII, XIV, XV), koje je kasnije reorganizirala podijelivši ih u divizije nadopunjene španjolskim trupama, nakon što se smanjio pritek stranih dobrovoljaca. Procjenjuje se da se u Internacionalnim brigadama borilo između 32.000 i 35.000 ljudi iz 53 strane zemlje, dok je još 5000 stranaca služilo u drugim jedinicama, a dodatnih 10.000 volontiralo je za republikanske civilne potrebe.²³ Brigadama su zapovijedali veterani Kominterne poput Andrea Martyija, Luigija Longa, Manfreda Sterna «Klebera», Mate Zalke «Lukacsza» i Janosa Galicza «Gala», što je često rezultiralo političkim kalkulacijama koje su dobivale prioritet pred vojnim strategijama.

Španjolska je također inspirirala generaciju pjesnika, autora, intelektualaca, umjetnika i aktivista da se strastveno angažiraju oko zajedničkog cilja. Ernest Hemingway, Pablo Neruda, George Orwell, Langston Hughes i Pablo Picasso, samo su neki od najpoznatijih figura koje su postale vojno, politički ili umjetnički angažirani u Španjolskom građanskom ratu. Branitelji Republike vjerovali su da je njihova moralna dužnost suprotstaviti se onome što se percipiralo kao veliko zlo. Iako su Sovjetski Savez i Kominterna odigrali centralnu ulogu u nabavci i organiziranju pomoći vlade Popularne fronte, obrana Republike bio je cilj kojeg su, osim komunisti, zagovarali i anarhisti, socijalisti, liberali, republikanci, demokrati, ali i ljudi koji su se jednostavno identificirali kao antifašisti i koji su, makar naizgled, svi bili ujedinjeni na temu španjolskog pitanja.

Međutim, mnogi pojedinci koji su se otišli boriti u Španjolsku

23 Antony Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War, 1936–1939.*, New York: W.W. Norton & Co., 2006. str. 157. Za Nacionalističku stranu vidi Judith Keene, *Fighting for Franco: International Volunteers in Nationalist Spain during the Spanish Civil War, 1936–1939*, London: Leicester University Press, 2001.

ili su o tome izvještavali, a posebno oni sa Zapada, razočarali su se političkim intrigama i staljinističkim karakterom ratne Republike. Komunistički povjesničari dugo su Staljinovu potporu španjolskoj Republici naglašavali kao «sagu koja će pokazati Sovjetski Savez u pozitivnom svjetlu».²⁴ No, recentnija znanstvena istraživanja, posebno ona temeljena na novootvorenim arhivima Kominterne, omogućila su dublje uvide u ciljeve, metode i stupnjeve sovjetske upletenosti u Španjolsku, pritom otkrivši mnogo mračniju istinu.²⁵ Dokumenti i rezultati istraživanja podupiru argument da je Moskva «koristeći vojna lica, obavještajce i Kominternu, pokušala preuzeti španjolsku ekonomiju, vladu i oružane snage te njima upravljati.»²⁶ Neovisno o Staljinovim dugoročnim planovima, rat je vodila Narodna fronta te je republikanska strana obranila španjolsku demokraciju od nelegalnog vojnog ustanka, usprkos autoritarnim metodama usvojenima tokom sukoba. Nakon propalog pokušaja nacionalista da preuzmu kontrolu nad Madridom i brzo završe rat, zahvaljujući hrabrim građanima koji su branili grad, ostatak konflikta može se okarakterizirati kao postupno ali sigurno napredovanje nacionalista, kombinirano s periodičnim ofenzivama republikanaca koje nikad nisu pretvorene u strateški izvojevane pobjede. U takvom su scenariju nacionalističke snage bile praktički osuđene na pobjedu. Imale su profesionalnu vojsku pod Francovom komandom, kontinuirane pošiljke oružja od Hitlera, Mussolinija i, posebno kontroverzno, od privatnih kompanija iz Sjedinjenih Američkih Država, poput kompanije Texaco, koje su narušavale zakone neutralnosti kako bi gorivom podmazivale nacionalističku ratnu mašinu. Republikanci nikad nisu uspijevali nadomje-

24 Stanley G. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*, New Haven, CT.: Yale University Press, 2004, str. 317.

25 Važni dokumenti Kominterne o Španjolskoj prevedeni su i analizirani u: Ronald Radosh, Mary R. Habeck, i Grigory Sevostianov, ur., *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*, New Haven, CT: Yale University Press, 2001.

26 Radosh i drugi, *Spain Betrayed*, str. xviii.

stiti ljude i resurse izgubljene u bitkama, a bili su i previše podijeljeni među sobom i međunarodno izolirani kako bi učinili išta osim odgodili neizbježno.

Razlike na bojnopolju postale su jasne do početka februara 1937. godine, kada je republikanska komanda na brzinu ubacila nekoliko novoformiranih Internacionalnih brigada u borbu u Bitku kod Jarame da bi spriječilo nacionaliste u pokušaju odsijecanja puta između Madrida i Valencije, kamo se vlada Narodne fronte sklonila tokom opsade glavnog grada. Iako je nacionalističko napredovanje zaustavljeno, brigade su pretrpjele ogromne žrtve, posebno američke i kanadske jedinice. Ovi su događaji kasnije prepričani u brojnim memoarima, od kojih su najrecentniji oni Adama Hochschilda u knjizi *Spain in Our Hearts*.²⁷ Nakon što su republikanci u bitci kod Guadalahare (marta 1937) odbili još jedan pokušaj nacionalista da zauzmu Madrid, ovi su izvršili napad na sjeveru zemlje u izoliranim provincijama Baskije, za čijom su industrijom žudjele obje vojske. Uništenje koje je njemačka legija Kondor provela u baskijskom gradu Guernici 26. aprila 1937. godine pokrenulo je pakosni propagandni rat kojeg su lansirali protivnički borci i njihovi međunarodni simpatizeri. To je popraćeno nacionalističkim osvajanjem Bilbaoa u junu iste godine. U međuvremenu, Republikanci su pokušali izvesti niz ambicioznih ljetnih ofenziva kako bi se olakšao pritisak na sjeverni front, što je rezultiralo vijestima prenesenima diljem svijeta o novim krvavim bitkama, zastrašujućim bombaškim napadima na civile i o represiji nad neprijateljima (neke stvarne, neke imaginarne), kako iza nacionalističkih, tako i iza republikanskih linija. Bitke za Brunete (6–26 jula 1937) i Zaragozu (24. augusta – oktobra 1937) uključivale su veliki broj stranih dobrovoljaca, što je pokazalo nemogućnost Republike da osigura pobjedu na ratištu i spriječi nacionalističku okupaciju baskijskih otoka.

Iako se o tijeku rata odlučivalo na prvim crtama bojišnice,

27 Adam Hochschild, *Spain in Our Hearts: Americans in the Spanish Civil War, 1936–1939.*, New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2016.

revolucionarni zanos Republike gazila je vlastita vlada u ime stvaranja jedinstvene vojne fronte protiv Franca. Tako su u Barceloni u maju 1937. godine izbile borbe između anarhista i vladinih trupa te razotkrile postojanje konfliktnih vizija budućnosti za republikanske vojne napore. Dok su anarhisti utjelovljivali spontanu i strastvenu energiju socijalne revolucije, sve snažniji komunisti u konačnici su prevladali te su okupili sve različite skupine republikanaca pod jednom komandom. Zaustavljanje revolucionarnih snaga u maju, u Barceloni, označilo je početak transformacije republikanske Španjolske iz demokracije u vojnu diktaturu, što su potpomogli agenti sovjetskog NKVD-a koji su nemilosrdno progonili anarhiste, navodne trockiste, te bilo koga tko je izražavao nesuglasje s politikama Vlade.²⁸ Francisco Largo Caballero, veteran i socijalistički vođa koji je stajao na čelu republikanske vlade od septembra 1936. godine, podnio je ostavku 15. maja, a zamijenio ga je Juan Negrín za kojeg su mnogi držali da se nalazi pod kontrolom Moskve.

Komunistička reorganizacija republičkih snaga u početku je donosila dobre rezultate. Posebno se to pokazalo u žestokom napadu na grad Teruel (15. decembra 1937 – 22. februara 1938) u groznim zimskim uvjetima koji su uzeli jednako života koliko i sama borba. Iako je Republika uspjela zauzeti Teruel nakon nekoliko tjedana žestokog otpora branitelja grada, Francova upornost u politici očuvanja svakog pedlja teritorija dovela je do nacionalističke kontraofenzive koja je uskoro ponovno oduzela grad uništila sposobnost republikanaca da vode ofenzivne vojne operacije.

Premijer Negrín većinu preostalih republikanskih snaga potom je prebacio u jednu od posljednjih ofenziva osmišljenu tako da pokuša dokazati svijetu da je Republika još uvijek živa i da ju se isplati spašavati. Kao i u slučaju prethodnih ofenziva, Bitka za Ebro (trajala je od od 25. jula do 15. novembra 1938) dobro je počela. Republikan-

28 Beevor, *The Battle for Spain*, str. 263-273.

ska vojska osvojila je velike dijelove teritorija dobro organiziranim iznenadnim napadom, da bi potom nacionalistička ratna mašina bila preusmjerena na taj front gdje su doslovno raznijeli republikanske trupe po golim brdima te ih pogurali natrag u potpuno povlačenje preko rijeke Ebro. Republika je još jednom pretrpjela nenadoknadive gubitke ljudstva i opreme, a cesta koja je vodila do Barcelone ostala je prohodna i nebranjena, slobodna za još jednu nacionalističku ofenzivu.

Cijelo to vrijeme, Engleska i Francuska nisu promijenile svoje pozicije, čak ni onda kad je Republika raspustila Internacionalne brigade i njihove borce poslala kućama. Oni koji su sudjelovanjem u ovome ratu izgubili državljanstva, poput dobrovoljaca iz Jugoslavije, ili iz zemalja Osovine (Nijemci i Talijani), nastavili su se i dalje boriti na strani Republike dok su se nacionalisti približavali Barceloni. Glavni grad Katalonije i srce španjolskog anarho-sindikalnog pokreta pao je pod Franca 26. januara 1939. godine, usprkos srčanoj obrani koja se odvijala ispred samog grada. Kolone civila, republikanskih vojnika i internacionalnih boraca od ukupno 400.000 pojedinaca pohrlile su preko sjevernih granica u Francusku, odakle su brzo prevezeni u kampove koje je francuska vlada organizirala na brzinu, ili koje su izgradili sami zatvorenici. Početkom marta, republikanski pukovnik Segismundo Casado poveo je puč protiv vlade Negrína u uzaludnom pokušaju da ispregovara nagodbu s nacionalistima. Tako su posljednji dani Španjolskog građanskog rata ostali obilježeni nasiljem različitih frakcija republikanske vojske. Madrid koji se Francu opirao preko dvije godine, kapitulirao je krajem marta dok se republikanska vojska raspadala. Pobjednički *Caudillo* proglasio je kraj građanskog rata prvog aprila 1939. godine.

Međuratna Jugoslavija: režim i politička opozicija

Dok se Španjolska krajem 30-ih godina 20. stoljeća rasipala na dijelove, Kraljevina Jugoslavija i sama je bila stubokom podijeljena. Međuratna era u Jugoslaviji može se grubo podijeliti na dva razdoblja: prvo od 1918. do 1929. (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) koje je karakterizirala formalna parlamentarna demokracija; te drugo, od 1929. do 1941. (Kraljevina Jugoslavija) koje je bilo obilježeno kraljevskom diktaturom i postupnim povratkom na ograničene oblike demokracije prije nego što su je uništile zemlje Osovine.

Ubojstvo vođe hrvatskih seljaka okupljenih u Hrvatsku seljačku stranku (HSS) potaknulo je kralja Aleksandra Karađorđevića na proglašenje kraljevske diktature 6. januara 1929. godine, čime je završena sva legalna politička aktivnost u zemlji. Godine 1931. novi, Oktroirani ustav, stvorio je fasadu demokracije čak i dok su brojni opozicijski vođe trunuli u zatvoru.

Atentat na kralja Aleksandra 1934. godine ostavio je privremeno ispražnjeno prijestolje jer njegov nasljednik, princ Petar II, još nije bio punoljetan, stoga je kontrolu nad Jugoslavijom preuzeo rođak ubijenog kralja, princ Pavle. Izbijanje Španjolskog građanskog rata u ljeto 1936. godine koincidiralo je s usponom premijera Milana Stojadinovića (1888–1961) na političkoj sceni. Regent princ Pavle imenovao je Stojadinovića nakon izbora 5. maja 1935. godine, na kojima se natjecao sa snažnim nastupom Udružene opozicije predvođene HSS-ovim Vladkom Mačekom. Usprkos inicijalnim potezima poput popuštanja cenzure nad tiskovinama, ublažavanja ograničenja javnih okupljanja i pomilovanja preko 1000 političkih zatvorenika, Stojadinović nije bio spreman na značajniji kompromis ni sa srpskom niti s hrvatskom opozicijom.

Stojadinovićeve godine na vlasti (1935–1939) obilježene su zaokretima od savezništva s Francuskom, ostvarenog nakon Prvog svjetskog rata, pa do onih s Njemačkom – kako politički, tako i ekonomski. Od 1937. godine nadalje Stojadinović je sve više usvajao

pseudo-fašističke dekore i dodatke poput mladeži na njegovim skupovima obučene u zelene uniforme ili usvajanje naziva vođa (poput Führer, Duce ili Caudillo, op. prev.). Ova promjena u jugoslavenskoj vanjskoj politici, a usred kontinuiranih nastojanja da se istrijebe komunistički agitatori, pomaže nam objasniti pozicije Vlade prema Španjolskom građanskom ratu i oštrim taktikama korištenima za provedbu strogih politika nemiješanja. Okružena zemljama koje aspiriraju na jugoslavenski teritorij i suočena s političkim nestabilnostima hrvatske nacionalističke opozicije, ciljevi Stojadinovićeve vanjske politike bili su fokusirani na zadržavanje neutralnosti pod svaku cijenu. Nadalje, režim je bio suočen sa žilavim komunističkim pokretom koji je kontinuirano agitirao protiv države i to diljem Jugoslavije, usprkos značajnim uspjesima policije u sabotiranju aktivnosti Komunističke partije. Događaji u Španjolskoj predstavljali su prijatnu Jugoslaviji, kako u međunarodnom kontekstu – jer se činilo da se Europa nalazi na rubu općeg rata – tako i u domaćem, zbog polarizirajućih efekata lokalnih sukoba. Broj pristaša Francovih nacionalista u Srbiji bio je malen, stoga je država opasnijima smatrala pobornike Republike jer je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) u raspravama o ratu u Španjolskoj vješto eksploatirala antifašistički sentiment kao i ekonomsko i društveno nezadovoljstvo te želju za nacionalnim oslobođenjem. Stojadinovićev režim ispravno je anticipirao da će jugoslavenski komunisti iskoristiti španjolski sukob za unapređenje vlastite političke agende.

Tako su jugoslavenske vlasti od samog početka rata u Španjolskoj ulagale velike napore da ograniče njegov utjecaj na unutrašnju političku situaciju. To se manifestiralo u politici strogog neintervencionizma, no još više u kontroliranju pristupa informacijama o događajima u Španjolskoj, kao i putem naširoko rasprostranjene umiješanosti policije i žandarmerije koje su provodile akcije protiv svih otvoreno prorepublikanskih aktivnosti, poput prikupljanja pomoći, prosvjeda i regrutiranja dobrovoljaca. Jugoslavenski režim identificirao je republikansku Španjolsku kao ispostavu boljševizma već u samim počecima

konflikta, a Stojadinovićev antikomunizam osigurao je da se Jugoslavija u ovom ratu potajno svrsta na stranu nacionalista. U tom su smislu stajališta režima i stranaka legalne opozicije, koje su inače u pravilu zauzimale stavove suprotne vladajućem režimu, bila jako slična. Obje su se strane bojale da će situacija u Španjolskoj ojačati opozicijske sile u zemlji te su putem tiska i izjava davanih u javnosti pokušavali Španjolski građanski rat prikazati ili irelevantnim ili stravičnom posljedicom podržavanja radikalnih političkih opcija. Nasilje u Španjolskoj počelo je privlačiti pozornost i Stojadinovića i regenta princa Pavla koji su bili odlučni u tome da spriječe razvoj slične situacije u Jugoslaviji. U želji da preveniraju eskalaciju sukoba koji bi prerastao u rat, Stojadinović je pristao na politiku neintervencionizma 23. augusta 1936. godine i poslao Slavka Grujića kao jugoslavenskog predstavnika u Komitet za nemiješanje (Neintervencionistički komitet).

Usprkos deliberacijama političara u Londonu, stranci su se slijevali u Španjolsku, većina njih volontirajući u obrani ugrožene Vlade Narodne fronte. Do kraja 1936. godine, vlasti u Beogradu saznale su da se u Španjolskoj na strani republikanaca ipak bore jugoslavenski dobrovoljci. U decembru je izdano priopćenje upućeno svim općinskim čelnicima, gradskim policijama i graničnim čuvarima u kojem je stajao dio pisma Jugoslavenske ambasade u Madridu:

«[...] u Španjolskoj, naši su građani dobrovoljci oformili posebnu 'jugoslavensku četu'. Naši građani dobrovoljci došli su iz svih dijelova Kraljevine, a njihov broj na dnevnoj razini raste u komunističko-boljševičkim milicijama. Posljednji od ovih dobrovoljaca prevezeni su iz Belgije.»²⁹*

29 Jugoslavenski državljani kao dobrovoljci u vojsci Madridske vlade, podaci, Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. br. 38029/36, 12.12.1936, Hrvatski državni arhiv (HDA), f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1 br. 1. (prevela AM)

* Napomena izdavača: Zbog nedostupnosti izvornika, neke od citata donosimo u prevodu sa engleskog na srpskohrvatski, u kojem slučaju to navodimo u pratećoj fusnoti.

Ministarstvo unutarnjih poslova poslalo je naputke za prikupljanje informacija o pojedincima za koje se znalo da su otišli u Španjolsku. U idućem izvještaju zabilježeno je da su komunisti dobrovoljce za Španjolsku «primarno regrutirali među radničkim kolonijama u Belgiji i Francuskoj». Također navode da će «komunistički agenti pokušati regrutirati siromašne radnike za rat u Španjolskoj i u zemlji, te da to treba onemogućiti svim sredstvima».³⁰ Na tragu tog izvještaja, vlasti su počele prikupljati informacije o pojedincima iz svih dijelova zemlje za koje postoji sumnja da se bore u Španjolskoj. Policija se prilikom prikupljanja informacija oslanjala na lokalne vlasti, zatim ispitivanja provedena nad komunističkim regruterima ili informantima, potom na konfiscirana pisma koja su stizala sa španjolskih ili francuskih adresa te na komunističke publikacije. Tako prikupljene podatke koristili su izradu iscrpne baze podataka o dobrovoljcima koji su stizali iz Jugoslavije.

Inicijalno su se jugoslavenske vlasti fokusirale na sprječavanje prikupljanja sredstava i druge pomoći za španjolsku Republiku, a koje su komunisti organizirali posredstvom Jugoslavenskog nacionalnog odbora za pomoć Španjolskoj čije se sjedište nalazilo u Parizu. Vlasti su također cenzurirale prorepublikanske publikacije koje su često pristizale iz inozemstva i bile raspačavane među radnicima. Vlada je također donijela niz restriktivnih zakona o zabrani putovanja u Španjolsku, no usprkos tome, policijska izvješća ukazuju kako se pristizanje jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolsku nije smanjilo. Ministarstvo unutarnjih poslova izdalo je stoga policiji nove naputke 8. februara 1937. godine, a u kojima ističe kako «naša zemlja prema događajima u Španjolskoj mora ostati strogo neutralna pod bilo koju cijenu, stoga će se provoditi stroža supervizija nad izdavanjem viza, što se mora proširiti i na sprječavanje regrutiranja dobrovoljaca

30 Dobrovoljaca vrbovanje po komunistima za Španiju, Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. br. 296/37, 11.1.1937, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1 br. 25. (prevela AM)

među našim građanima».^{31*} Već 20. februara Komitet za nemiješanje (neintervencionistički komitet) koji je primarno bio koncentriran na zaustavljanje izvoza i transporta ratnih materijala u Španjolsku, postigao je dogovor te zabranio inozemnim borcima da se bore u Španjolskoj. Usprkos tome, tisuće talijanskih i njemačkih četa i dalje je nastavilo ratovati na strani generala Franca, dok su republikanske Internacionalne brigade uspjele privući dovoljno novih regruta koji su im pomogli podnijeti teret gubitaka nekih od najtežih bitki iz 1937. godine.

Odluka Komiteta, kao i vijest da je broj jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskoj toliko narastao da su oformili vlastiti bataljun, potakao je jugoslavenskog ministra unutarnjih poslova, Slovenca Antona Korošeca da već 3. marta sastavi novi iscrpni zakon o situaciji u Španjolskoj nazvan «Naredba o zabrani vrbovanja dobrovoljaca i sakupljanja priloga za Španiju».³² Dekret je ustvari bio zakonsko sredstvo vlade u borbi protiv komunista, inače glavnih organizatora pomoći za Republiku koji su zahvaljujući podršci demokratskoj Španjolskoj dobivali sve veću potporu javnosti. Dekret je zabranjivao sljedeće:

1. Regrutiranje dobrovoljaca za Španjolsku bilo gdje na jugoslavenskom teritoriju.
2. Odlazak dobrovoljaca iz Jugoslavije za Španjolsku
3. Prikupljanje finansijskih i drugih sredstava za bilo koju zaraćenu stranu u Španjolskoj.

31 Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 4134/37, 8.2.1937, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, br. 25. (prevela AM)

* Napomena izdavača: Zbog nedostupnosti izvornikâ, neke od citata donosimo u prevodu sa engleskog na srpskohrvatski, u kojem slučaju to navodimo u pratećoj fusnoti.

32 *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 30, 10.3.1937.

4. Izdavanje pasoša s vizama za Španjolsku.³³

Nadalje, u dokumentu koji je cirkulirao zajedno s gorespomenutim dekretom, Ministarstvo unutarnjih poslova proglasilo je da će bilo koji jugoslavenski građanin koji se borio u Španjolskoj izgubiti državljanstvo. Ova je klauzula imala ozbiljne posljedice za jugoslavenske veterane zarobljene u francuskim kampovima nakon pada Republike 1939. godine.³⁴

U aprilu 1937. vlasti su, prikupljajući podatke o dobrovoljcima u Španjolskoj, zaključile da su se svi jugoslavenski građani «koji se bore na strani vlade jednoglasno opredijelili kao komunisti, priznajući da su u Španjolsku stigli sa znanjem i odobrenjem lokalnih komunističkih sekcija ili općinskih komunističkih odbora».³⁵ Premda je točno da je KPJ organizirala regrutaciju i transport dobrovoljaca u Španjolsku te da je imala najvažniju ulogu među jugoslavenskim jedinicama koje su predvodile Internacionalne brigade u organizaciji Kominterne, zaključak da su apsolutno svi dobrovoljci bili komunisti predstavlja tek opravdanje za stroge taktike kojima je režim pribjegavao i ne predstavlja točan prikaz dobrovoljaca.

Za Stojadinovićev policijski aparat, međutim, bilo što što se ticalo republikanske Španjolske automatski se smatralo komunističkom aktivnošću. Do početka 1938. godine Ministarstvo unutarnjih poslova bilo je uvjereni da je Republika potpuno boljševizirana i da bi «pobjeda za 'Republiku Španjolsku' bez sumnje rezultirala u legaliza-

33 Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje za državnu zaštitu I, br. 3992, 3.3.1937, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, br. 25. Također je određeno da bi sve nove putovnice izdane nakon 3. marta 1937. trebale imati istaknuti pečat s natpisom «Ne vrijedi za Španjolsku».

34 «Dostavlja se naredba o zabrani pomaganja sukobljenim stranama u Španiji» Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje za državnu zaštitu I, Pov. I br. 8121, 3.3.1937, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, br. 25.

35 «Jugoslavenski dobrovoljci /37, 7.4.1937», HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, br. 25. (prevela AM)

ciji komunizma i boljševizma na Iberskom poluotoku, što bi stvorilo podlogu za širenje po ostatku Europe». ³⁶ Izvještaji iz jugoslavenske ambasade u Madridu prikazivali su sličnu sliku, opisujući kako se «totalitarne boljševičke akcije nastavljaju kolektivizacijom sve zemlje, progonom Crkve i brutalnom represijom svih». ³⁷ Dok je prema javnosti pokušavala održavati fasadu neutralnosti, jugoslavenska se vlada faktički svrstala na stranu Franca te je Španjolski građanski rat koristila kao izgovor za represiju protiv domaćih antifasista. Letci koji su pozivali na prikupljanje pomoći za izbjeglice iz Barcelone potaknuli su policiju da se obruši na te i druge oblike humanitarne pomoći. ³⁸ Percepcija Republike kao boljševičke diktature također je utjecala na jugoslavensku vanjsku politiku. Balkanski sporazum, rezultat sastanka između čelnika Grčke, Turske, Rumunjske i Jugoslavije, održanog u Ankari od 25. do 27. februara 1938. godine, ponovno je potvrdio stajališta tih zemalja o neintervencionističkoj politici u Španjolskoj, ali je dodana i klauzula prema kojoj se i dalje mogu sastajati s Francovim delegatima kako bi zaštitili svoje ekonomske interese. ³⁹

Ministarstvo unutarnjih poslova bilo je svjesno da komunisti planiraju iskoristiti Španjolsku za propagandne svrhe kao i za vojni trening kadrova. Sumnjajući da KPJ priprema «kadar budućih agitatora i propagandista» vlast je u izvještaju zaključila da je «među različitim dobrovoljcima na Madridskoj fronti, komunistička i anarhistička ideologija sistemski propagirana, i u svakoj se prilici naglašava nužnost

36 «Boljševizacija 'republikanske Španije'», Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 3302.–1938., 3.2.1938, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 3, br. 62. (prevela AM)

37 Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 37811/38, 23.9.1938, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 3, br. 44.

38 Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 56316/38, 23.12.1938., HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 3, br. 42. (prevela AM)

39 *Glasnik*, 5.3.1938, str. 1.

provođenja socijalističke revolucije po španjolskom modelu u drugim europskim državama. Komunistički agenti pokušavaju stvoriti legiju suradnika od stranih dobrovoljaca s ciljem izvršavanja globalne socijalističke revolucije». ⁴⁰ Rukovodstvo KPJ sigurno je zamišljalo kako će njezini dobrovoljci u Španjolskoj jednog dana povesti revoluciju u Jugoslaviji, kao što je bilo evidentno iz ilegalnih publikacija i međunarodnih dokumenata. U svojim memoarima Milovan Đilas, član najbližeg Titovog kruga zadužen za regrutiranje dobrovoljaca u Srbiji, prisjeća se Titovog ohrabrivanja jugoslavenskih ljevičara da se angažiraju po pitanju tema Španjolskog građanskog rata jer bi «Španjolska mogla poslužiti kao izvrsni testni poligon za partijsku vojsku i političke kadrove». ⁴¹ Rodoljub Čolaković, član Centralnog komiteta, podsjećao je Partiju člankom u *Proleteru* da je «iz borbe u Španjolskoj nužno izvući sve poduke koje se mogu promijeniti na druge nacije. Jedna od najvažnijih poduka koju izvući naučiti su vojne vještine kako bismo s minimalnim brojem žrtava mogli uništiti krvavog neprijatelja čovječanstva – fašizam.» ⁴² Taktike KPJ uistinu će se pokazati vrijednima, jer su španski borci, nakon njemačke invazije na Jugoslaviju 1941., odigrali ključnu ulogu u otporu fašističkim okupatorima i njihovim domaćim kolaboratorima.

40 «Dobrovoljci trupa španske vlade», Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 34112/37, 24.11.1937, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, br. 27. (prevela AM)

41 Milovan Đilas, *Memoirs of a Revolutionary*, prevela Drenka Willen, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1973, str. 265.

42 *Proleter*, vol. 13., br. 7, jun 1937., str. 6. (prevela AM)

«Bitka za Španjolsku je naša: mobilizacija dobrovoljaca»

Izbijanje Španjolskog građanskog rata u ljeto 1936. dao je KPJ javnu svrhu za daljnje okrupnjavanje vlastitih snaga i pojačavanje aktivnosti. Gotovo neposredno nakon vijesti da su se nacionalistički ustanci proširili diljem Europe, KPJ je počela mobilizirati svoje resurse kako bi pomogla Španjolskoj. U socijalističkoj historiografiji jugoslavenska podrška španjolskoj Republici opisana je kao spontani ustanak protiv fašističke agresije, čak i dok je KPJ tek slušao naredbe Moskve, koja ju je forsirala na organizaciju kadrova u Jugoslaviji i izvan nje. To ne znači da Slovenci, Hrvati, Srbi i drugi Jugoslaveni nisu masovno i istinski podupirali borbu legalne španjolske vlade, već indicira umanjivanje uloge Sovjetskog Saveza u postratnim narativima, a u korist navodno vlastite inicijative KPJ poduzete s ciljem posvećivanja pune pozornosti Španjolskoj. Centralni komitet KPJ sastao se 8. augusta 1936. da bi raspravio važnost rata u Španjolskoj, a kratko nakon toga izdano je cirkularno priopćenje u kojem se tvrdilo da se antifašistička borba tiče svih naroda u Jugoslaviji: «Rezultat te borbe imat će veliki učinak i na borbu za slobodu u Jugoslaviji. [...] I zato ne može biti mjesta pasivnosti, šutnji i neutralnosti».⁴³ Sam Centralni komitet preselio se u tom periodu iz Beča u Pariz, dok je niz njegovih članova poslano u Španjolsku kako bi koordinirali jugoslavenske dobrovoljce. Početkom augusta 1936. Internacionalni komitet za pomoć španjolskom narodu (*Comité International de l'Aide au Peuple Espagnol*) počeo je djelovati iz Pariza, zajedno sa svim drugim formalnim organizacijama. Štoviše, Internacionalna crvena pomoć inicirala je prikupljanje sredstava diljem Europe. U Parizu, KPJ je osnovala i Jugoslavenski nacionalni komitet za pomoć republikanskoj Španiji koji je u početku prikupljao

43 CK KPJ, «Okružnica br. 5», 8.8.1936, ARP KI-1936/278, reizdano u: Čedo Kapor, ur., *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja Jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, tom 5, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971, str. 453. (prevela AM)

humanitarnu pomoć i namirnice poput cigareta, knjiga, odjeće i drugih potrepština za Republikansku vojsku i Internacionalne brigade.⁴⁴ Kasnije je Jugoslavenski nacionalni komitet koordinirao transport jugoslavenskih dobrovoljaca preko Pirineja u Španjolsku. Slični odbori osnovani su u Belgiji, Čehoslovačkoj i u Sjevernoj Americi, što je mobiliziralo pojedince iz skupine jugoslavenskih ekonomskih migrantskih zajednica i usmjerilo ih na Pariz i, potom, u Španjolsku.

Milan Gorkić, generalni sekretar KPJ, poslao je 18. septembra 1936. godine napatke članovima partije u Jugoslaviji o akcijama koje će se poduzeti kao odgovor na eskalaciju i internalizaciju rata u Španjolskoj.⁴⁵ Komunistima je naređeno da spriječe dostavu pomoći fašistima, da prikupljaju pomoć za Republiku i da izvuku poduke iz španjolskih lekcija, što je, prema Gorkiću «najteže, ali i najvažnije pitanje».⁴⁶ Tito, koji je naslijedio Gorkića na poziciji generalnog sekretara, izdao je regionalnim komitetima KPJ 23. oktobra direktivu u kojoj je stajalo da je Španjolska «Najcentralnije od svih pitanja vanjske politike. Borba herojskog španjolskog naroda nije tek borba koja će rezultirati pobjedom ili porazom demokracije samo u Španjolskoj, već se radi o početku oružanog konflikta između fašizma i demokracije diljem svijeta».⁴⁷ Naglasak je stavljen na španjolski primjer kako bi se promoviralo stvaranje narodne fronte u Jugoslaviji, i kako bi se legalne i polulegalne metode što bolje iskoristile za podršku javnosti zakonitoj španjolskoj vladi.

44 Pismo Jugoslavenskog nacionalnog komiteta dobrovoljcima u Španjolskoj (od 2.12.1936.) spominje 10.000 franaka vrijednosti knjiga i 300 kutija Zeta cigareta koje su već bile poslane. ALBA/Moscow microfilm, Tamiment Institute, Opis 2, fond 78, str. 29.

45 Gorkić (1904–1937, pravog imena Josip Čižinski) služio je kao generalni sekretar KPJ od 1932. do silaska s funkcije i pogubljenja 1937. godine.

46 Milan Gorkić, «Instrukcija sekretara CK KPJ upućena u zemlju», reizdano u: Kapor, *Španija*, tom 5, str. 456.

47 Tito, «Svim Pokrajinskim komitetima KPJ», u: Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 3, Beograd: Komunist, 1983., str. 30. (prevela AM)

Komunističke akcije za izražavanje podrške španjolskoj Republici primarno su imale tri oblika: informacijsku kampanju koja se vodila legalnim i ilegalnim publikacijama, prikupljanje pomoći za španjolski narod te regrutiranje dobrovoljaca za Internacionalne brigade. Nakon pada republike 1939. godine KPJ se fokusirala na pružanje pomoći dobrovoljcima s ciljem da se izvuku iz francuskih logora gdje su ostali zarobljeni budući da su izgubili državljanstvo. Dok je režim tolerirao frankističke pristaše, vlasti su se obrušile na bilo što povezano sa pomoći Republici, uglavnom zbog Stojadinovićeve politike neutralnosti koja je, u biti, bila skrojena tako da omogućava tajnu podršku nacionalistima.⁴⁸ Drugim riječima, režim je počeo koristiti Španjolski građanski rat kao opravdanje za još intenzivnije proganjanje komunisti i njihovih simpatizera.

Napori koje je KPJ ulagala kako bi podržala Republiku tako su osmišljeni da istovremeno stvore što veću podršku za nastanak narodne fronte, posebno u Hrvatskoj. Španjolska je predstavljala moćan primjer na kojeg se često pozivalo prilikom organizacije otpora, posebno među Hrvatima, a s obzirom na to da je KPJ opisivala španjolsku Narodnu frontu kao prvi branik demokracije i nacionalnih prava Baska i Katalonaca. Iako se podrijetlo nacionalnog pitanja u Španjolskoj uvelike razlikovalo od situacije u Jugoslaviji, postojale su brojne sličnosti između borbe Baska i Katalonaca za nacionalna prava s onom jugoslavenskih etničkih skupina. Tokom Španjolskog građanskog rata, Republika je Baskima i Kataloncima dala značajnu autonomiju što je bilo u oštrm kontrastu s centraliziranom državom kakvu su zamislili nacionalisti. Federalni koncept države podudara se s političkom platformom KPJ, a to se često naglašavalo u komunističkim publikacijama. U tom je periodu Tito nadgledao nastanak

48 *Proleter* je ljutito protestirao oko toga što «vlada opstruira štampanje istina o Španjolskoj, ali dopušta Hrvatskoj straži, Slovencu i drugim reakcionarnim novinama da vrijeđaju legalnu španjolsku vladu na dnevnoj razini i da blate herojski španjolski narod.» *Proleter*, vol. 13, br. 6, 15.5.1937, str. 4. (prevela AM)

Komunističke partije Slovenije (KPS) i Hrvatske (KPH), što je dodatno osnažilo uporište tvrdnje KPJ kako je njihova borba ona za samoopredjeljenje naroda i slobodu od velikosrpske buržoazije.

Iako KPJ u konačnici nije uspjela stvoriti narodnu frontu u Hrvatskoj, kao niti u bilo kojem drugom dijelu Jugoslavije, aktivnosti Partije tokom 30-ih godina vezane za Španjolsku doprinijele su postojanom rastu članstva i to usprkos velikom broju hapšenja i strožim kriterijima pri prihvaćanju novih članova, uslijed opasnosti od infiltracije policijskih agenata. Iako su informacije o članstvu KPJ u tom periodu oskudne zbog uvjeta u kojima je Partija djelovala, otprilike se procjenjuje da je broj komunista u Hrvatskoj od kraja 1934. porastao do 1939. godine sa 800 na 1500 (od ukupno 4000 komunista iz cijele Jugoslavije).⁴⁹ Godinu dana kasnije, KPH je brojala 2544 člana od ukupno 6455 članova KPJ. Još je impresivniji bio rast omladinskog krila KPJ, odnosno Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), koji je do 1940. godine brojao 17.800 članova.⁵⁰ Prema povjesničaru Ivanu Jeliću, od 1937. godine nadalje, zagrebački komunisti bili su izrazito uspješni u širenju svojih organizacija na skupine šire od radničke klase, djelomično zbog široke privlačnosti Narodne fronte.⁵¹ Rast komunističkih organizacija ne može se pripisati samo aktivnostima KPJ vezanima za Španjolski građanski rat. Partija je u istom periodu provodila javne kampanje i propagandu u kojima se dosljedno naglašavala važnost demokracije i nacionalnih sloboda, što se pokazalo od instrumentalne važnosti pri proširivanju utjecaja među onima koji su identificirali fašizam kao smrtnu opasnost.

49 Citirano prema Bosiljka Janjatović, *Politika HSS prema radničkoj klasi: Hrvatski radnički savez 1921–1941. godine*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1983, str. 43; i Ljubiša Vujošević, ur., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd: Izdavački centar komunist, 1985, str. 155.

50 Bosiljka Janjatović, *Politika HSS prema radničkoj klasi*, str. 43.

51 Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske, 1937–1945*, sv. 1, Zagreb: Globus, 1981, str. 233–234.

Komunisti su iskoristili popuštanje režimske kontrole nad politikama cenzure nakon 1935. godine te su objavili veći broj legalnih i polu-legalnih publikacija u Hrvatskoj. Centralna publikacija KPJ bio je časopis *Proleter*. U ljeto 1936. godine, nakon dvije godine u Pragu, operativna baza *Proleter*a preseljena je u Brisel. Švercanje ove publikacije u zemlju bio je jedan od najvažnijih zadataka koje su komunisti poduzimali putujući natrag u Jugoslaviju. Kako je postojao velik broj Hrvata na radu u Belgiji i Francuskoj, tako su oni često bili kuriri koji su unosili primjerke *Proleter*a preko granice u zemlju. Časopis *Radnik* bio je vodeći legalni tjednik koji je služio kao megafon komunističkog organiziranja Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) i koji je, s vremena na vrijeme, bio konfisciran ako bi se u njemu pojavili posebno gorljivi članci na strani prorepublikanske Španjolske. Štoviše, KPJ je bila izrazito tiskovno aktivna te je objavljivala publikacije, pamflete, brošure i letke o pojedinim temama, uključujući Španjolski građanski rat, iako su isti često bili zaplijenjeni jer je vlast u njima čitala preotvorenu podršku komunizmu.

KPJ je u svojim publikacijama često pokušavala portretirati konflikt ne kao ideološku borbu između komunizma i fašizma ili komunizma i katoličanstva, već kao obranu demokracije pred fašističkom prijetnjom. Još jedan aspekt Narodne fronte koji je KPJ voljela naglašavati bila je podrška baskijskoj i katalonskoj autonomiji. KPJ je u svojim naputcima posebno isticala da se ovo pitanje mora na taj način artikulirati kako bi se pokazala predanost rješavanju nacionalnog pitanja, ne samo u Španjolskoj već i u Jugoslaviji. U konačnici, i možda najvažnije, komunisti su tvrdili da Španjolski građanski rat ima presudnu važnosti za potlačene jugoslavenske narode i da se iz toga konflikta moraju izvući važne pouke i iskustva koja će dobro doći u budućnosti u željenoj revoluciji.

Osluškujući svaki glas koji dolazi iz Moskve i prateći njihove naputke te pokušavajući umanjiti revolucionarne aspekte republikanske strane s ciljem zadobivanja potpore zapadnih demokracija, tiskovine

KPJ također su ispuštale bilo kakve reference na komunističku revoluciju u Španjolskoj.⁵² Umjesto toga, partijske publikacije naglašavale su borbu za demokraciju i nacionalnu slobodu. U svojim su publikacijama komunisti odbacivali optužbe da je Narodna fronta paravan za staljinističku diktaturu, ulažući velike napore u dokazivanje da je legalna vlada koalicija demokratskih snaga. Tako je, osim za rješavanje nacionalnog pitanja u Španjolskoj, Narodna fronta stekla zasluge i za poboljšanje života seljaka i radnika. S tim su ciljem komunisti posvećivali mnoge članke praktičnim politikama Republike, a koje su potakle agrarnu reformu i unaprijedile radnička prava. Među svim publikacijama KPJ, *Radnik* je bio ona koja je dosljedno pokrivala rat do najsitnijih detalja. Dok se *Proleter* bavio odlukama vodstva Partije o tome kako organizirati podršku za Republiku, i nudio informacije o jugoslavenskim dobrovoljcima koji se bore na strani Internacionalnih brigada, *Radnik* je osiguravao detaljne vijesti o događajima u Španjolskoj i reakcijama velikih sila. Potonji je svakog tjedna kao dodatak specijalnim izvještajima objavljivao kolumne posvećene Španjolskom građanskom ratu koje su završavale citatom člana vlade Narodne fronte ili nekog vojnika s prve crte bojišnice. Španjolski su radnici bili opisivani kao «borci za demokratsku i slobodnu Španjolsku»⁵³, dok je rat opisan kao «borba između fašizma i radničke klase».⁵⁴

52 Komunistička partija Španjolske i njezini sovjetski savjetnici u medijima su ispuštali revolucionarni diskurs te su se aktivno trudili potisnuti spontane recolucionarne snage koje su se razvijale tokom prvih mjeseci rata. Joel Olson, «The Revolutionary Spirit: Hannah Arendt and the Anarchists of the Spanish Civil War», *Polity*, vol. 29, br. 4, 1997, str. 466.

53 *Radnik*, 8.1.1937, str. 7.

54 *Radnik*, 26.2.1937, str. 7.

Prikupljanje pomoći

Vjerojatno najvidljiviji aspekt javne aktivnosti KPJ tokom Španjolskog građanskog rata bilo je prikupljanje pomoći za španjolske civile i radnike. Aktivnosti su često bile organizirane posredstvom vodećeg sindikata – Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ). Takvi napori nisu samo ojačali imidž KPJ kao dosljedne opozicije međunarodnom fašizmu, već su postavili temelje za široko rasprostranjenu ilegalnu mrežu koja će kasnije imati ključnu ulogu u Drugom svjetskom ratu. Skupljali su se novac, odjeća i potrepštine za djecu te donirali međunarodnom Crvenom križu i Internacionalnoj crvenoj pomoći. Komunisti su također organizirali peticije za podršku Republici i održavali demonstracije protiv Francovog ustanka, iako se ovo s odmakom rata prorijedilo jer je opasnost od hapšenja postala prevelika.

Ni mjesec dana od izbijanja Španjolskog građanskog rata, među članovima URSSJ-a i srodnih organizacija distribuirani su letci koji su pozivali na donacije «za pomoć radnicima u Španjolskoj, kako bismo svi mogli ustrajati u borbi protiv pobunjenika».⁵⁵ U septembru 1936. godine Centralni komitet KPJ objasnio je svojim članovima kako bi pomoć bila najučinkovitija kad bi se «prikupljala u sindikatima, preduzećima, legalnim masovnim organizacijama».⁵⁶ Međutim, jugoslavenske su vlasti već bile odlučile spriječiti takav oblik aktivnosti, posebno među radnicima, stoga su metode prikupljanja pomoći morale biti mnogo suptilnije. U policijskom izvještaju o prikupljanju pomoći za Španjolsku s početka januara 1937. godine zabilježeno je

55 Sakupljanje pomoći među radnicima za revoluciju u Španiji, Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 25383/36, 18.8.1936, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, br. 25. Policija je dobila naputke da spriječi ovaj oblik prikupljanja pomoći te da konfiscira sva sredstva koja su radnici prikupili.

56 «Instrukcija sekretara CK KPJ upućena u zemlju, br. 6», 18.9.1936, ARP KI-1936/330, reizdano u: Kapor, *Španija*, tom 5, str. 453.

da su komunisti izrazito domišljati u svojim aktivnostima te da koriste sve oblike zavaravanja kako bi izbjegli detekciju organa vlasti.⁵⁷ Nekoliko mjeseci kasnije, policijski agenti obaviješteni su o distribuciji posebnih poštanskih marki s natpisom «za djecu Španjolske», kojim se planiralo prikupljati sredstva za djecu republikanskih vojnika. Izdana je naredba da se marke odmah zaplijene i da se kazni osobe u čijem se posjedu pronađu.⁵⁸

Iako su zabrane prikupljanja pomoći gotovo uvijek uključivale fraze poput «primjenjuje se na sve zaraćene strane», one su vidno bile usmjerene primarno na prorepublikanske aktivnosti, s obzirom na to da je neintervencionistička politika primarno štetila Republici, dok je najveći broj civilnih žrtava stradavao u napadima na gradove koje su organizirale nacionalističke snage. Agresivni pristup Stojadinovićevog režima protiv bilo kakve opskrbe ili humanitarne pomoći za Republiku indikativna je za njegovu drakonsku antikomunističku politiku u godinama Španjolskog građanskog rata. Međutim, glavni prioritet jugoslavenskih vlasti bilo je utjerivanje dobrovoljaca koji su naumili ići u Španjolsku, što se kasnije pretvorilo u najveći izazov za KPJ i njezine napore da podrži Republiku.

Mobilizacija dobrovoljaca

Operativci KPJ u Jugoslaviji i Francuskoj pojačali su 1937. godine svoje napore pri prijevozu dobrovoljaca nakon što je postalo jasno da se Madrid uspješno brani i da će Internacionalne brigade dobiti

57 Prikupljanje pomoći za Španiju, Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 1324/37, 16.1.1937, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, br. 25.

58 Prikupljanje pomoći za decu španskih komunista, Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 20964/37, 24.7.1937, HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, br. 13.

službenu funkciju u Republikanskoj vojsci. Jugoslaveni, koji su se u jednom trenutku organizirali u posebne balkanske jedinice, bili su posebno hvaljeni vojnici te su zauzimali brojne pozicije oficira i političkih komesara. Važno je ovdje spomenuti oko 250 veterana koji su se uspjeli vratiti u Jugoslaviju koristeći se cijelim nizom ilegalnih kanala i puteva, a koji su kasnije imali presudnu važnost u ranim fazama partizanskog pokreta otpora. Veterani nisu bili cijenjeni samo radi svojih vojnih vještina već i zbog političke lojalnosti; većinom su u Španjolsku otišli kao antifašisti, a vratili se kao predani komunisti.

Kominternu je počela mobilizirati dobrovoljce za Španjolsku u septembru 1936. godine osnivanjem Internacionalnog komiteta za dobrovoljce u Parizu pod upravom veterana i francuskog komunistu Andrea Martyja. Kominternu je početkom augusta odobrila rezoluciju o slanju pomoći u Španjolsku, ali je sekretarijat izdao naputke da se «nastavi s regrutiranjem dobrovoljaca s vojnim iskustvom iz radničkih klasa svih zemalja, s ciljem da ih se pošalje u Španjolsku» tek nakon konačne Staljinove odluke od 18. septembra.⁵⁹

Vodstvo KPJ bilo je izravno upleteno u transport dobrovoljaca u Španjolsku. Gorkić i njegov nasljednik Tito organizirali su pritek dobrovoljaca iz svojih stožera u Pariz, dok je Milovan Đilas bio zadužen za regrutacije u Beogradu, a postojao je još i cijeli niz partijskih članova koji su radili u drugim jugoslavenskim gradovima, ali i izvan zemlje, poput primjerice Ljube Vuševića (Crna Gora i dijelovi Dalmacije), Krsta Popivode (Crna Gora i Srbija), Pavla Zancera (bio je zadužen za transport dobrovoljaca preko jugoslavensko-austrijske granice) i Pavla Gregorića (Zagreb).⁶⁰ Iako je bila podređena Komunističkoj partiji Španjolske, KPJ je počela sve češće slati svoje visoko rangirane članove da nadgledaju jugoslavenske kadrove u Internacionalnim brigadama: Blagoja Parovića (koji je i umro u Španjolskoj), Božidara Maslarića, a kratko i Rodoljuba Čolakovića. Čedo Kapor, jedan od

59 Beevor, *The Battle for Spain*, str. 157.

60 Savo Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990, str. 121.

najaktivnijih španjolskih veterana u poslijeratnoj Jugoslaviji, procijenio je kako je tek svaki četvrti borac koji je pokušao doći do Španjolske ujedno i uspio u tom naumu.⁶¹

Mobilizacija jugoslavenskih dobrovoljaca za Španjolsku može se grupirati u tri kategorije: oni koji su stigli iz SSSR-a, studenti ili ekonomski emigranti iz drugih zemalja te oni koji su došli izravno iz Jugoslavije. Prva grupa, koja se sastojala od komunista veterana od kojih je većina provela neko vrijeme u Moskvi, stigla je u Španjolsku izravno iz Sovjetskog saveza. Njih 90-ak uglavnom je imalo pozicije političkih komesara, a radili su u administraciji Internacionalnih brigada te su imali značajan utjecaj na kontraobavještajno tijelo SIM (*Servicio de Investigación Militar*), uglavnom popunjeno komunistima.⁶²

Kako je naredba njihovog iskrcaja u Španjolsku stigla od Kominterne i KPJ, možda je pomalo pogrešno nazivati ih «dobrovoljcima» iako je većina komunista mogućnost da se bore u Španjolskoj smatrala pitanjem časti i prilikom da se dokaže na prvim linijama revolucionarne borbe. To im je ujedno osiguravalo bijeg iz Moskve gdje su se Staljinove čistke intenzivirale, a KPJ je prijetilo raspuštanje. Kominternu je za njih nabavila krivotvorene dokumente i putne isprave, a osobno su nerijetko saznawali da ih se šalje u Španjolsku manje od 24 sata prije puta. U memoarima pojedinaca iz ove skupine ostale su zabilježena sjećanja kupovine novih šešira, cipela i pidžama putem do Pariza jer bi ih sovjetska moda u koju su bili obučeni odmah pokazala kao komunističke agente, a ne tek obične turiste na putu za Francusku.⁶³ Neki od vodećih Jugoslavena koji su u Španjolsku stigli iz SSSR-a bili su Vlajko Begović, Karlo Mrazović, Božidar Maslarić, Ivan Gošnjak, Mate Vidaković «Kostaluka» i Franjo

61 Čedo Kapor, «Na frontu solidarnosti prije 50 godina», u: Boban, *Španjolska*, str. 9.

62 Stanislava Koprivica-Oštrić, «Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939», u: Boban, *Španjolska*, str. 140.

63 Ivan Gošnjak, «Iz Sovjetskog Saveza u Republikansku Španiju», u: Kapor, *Španija*, tom 1, str. 304; i Vlajko Begović, «Iz Moskve u Španiju», u: Kapor, *Španija*, tom 1, str. 366.

Ogulinac «Seljo». Dok su se ovdje istaknuti pojedinci istaknuli na bojnim poljima Španjolske, a i kasnije u partizanima, neke druge koji su u Sovjetskom savezu proveli dosta vremena smatralo se odgovornima za unutarpartijske podjele (vidi 5. poglavlje).

Drugu skupinu dobrovoljaca, koja je stigla iz 22 različite zemlje, uglavnom su sačinjavali jugoslavenski radnici (od svih zanimanja najveću su zastupljenost imali rudari) koji su napustili dom zbog ekonomskih razloga. Njih se uglavnom regrutiralo putem sindikata i drugih emigrantskih organizacija u koje su se komunisti uspjeli infiltrirati. U toj se skupini nalazio i velik broj studenata – posebno velika bila je skupina jugoslavenskih studenata iz Praga, koji su u Španjolsku došli solidarizirati se sa španjolskim narodom. Povjesničarka Mira Kolar Dimitrijević izračunala je da su se u Španjolskoj borila 892 jugoslavenska ekonomska migranta.⁶⁴ Najveća skupina stigla je iz Francuske (preko 400 ljudi), zatim Belgije (oko 200), potom iz Kanade (83), Sjedinjenih američkih država (57) i Čehoslovačke (43).⁶⁵ Za razliku od veterana koji su bili članovi KPJ ili dobrovoljaca koji su došli izravno iz Jugoslavije, mnogi među emigrantima imali su mogućnost «repatrijacije» natrag u zemlje u kojima su živjeli prije odlaska u rat te se, posljedično, nisu nužno borili kao partizani u Drugom svjetskom ratu, a posebno se to odnosilo na one koji su došli iz Sjeverne Amerike. Među dobrovoljcima koji su u Španjolsku doputovali iz drugih zemalja, a ne Jugoslavije ili SSSR-a nalazili su se Ivo Rukavina, Vladimir Ćopić, Većeslav Cvetko «Flores», Stevan Mesaroš (poznat i kao Steve Nelson), Veljko Vlahović (vođa praške grupe studenata) i Petar Drapšin.

64 Mira Kolar-Dimitrijević, «Sudjelovanje jugoslavenske ekonomske emigracije u španjolskom ratu», u: Boban, *Španjolska*, str. 157.

65 Koprivica-Oštrić, «Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939», str. 140. Vidi isto str. 143–145, za detaljni prikaz strukture dobrovoljaca. Za detaljni pregled hrvatskih dobrovoljaca iz Sjeverne Amerike u Španjolskom građanskom ratu vidi: John Peter Kraljic, *The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War*, neobjavljeni magistarski rad, 2002.

Posljednja skupina od preko 600 dobrovoljaca koji su otišli u Španjolsku izravno iz Jugoslavije putovali su kao slijepi putnici na brodovima ili teškim i opasnim kopnenim rutama preko niza susjednih zemalja, češće ilegalno nego legalno.⁶⁶ Ova je skupina vjerojatno bila najraznolikija, a uključivala je dobrovoljce iz raznih političkih i profesijskih sredina, mnogi od kojih su bili regrutirani, dok su se drugi jednostavno željeli boriti za cilj u čiju su ispravnost vjerovali.

KPJ je prvotno pokušala organizirati istovremeni transport velikih skupina dobrovoljaca u Španjolsku, no nakon fujaska s brodom *Le Corse* koji se dogodio ispred obala Dalmacije u martu 1937. godine (vidi niže), Partija je počela slati manje skupine ljudi, što je jugoslavenskim vlastima bilo teže otkriti. Istaknuti dobrovoljci koji su napustili Jugoslaviju kako bi otputovali u Španjolsku uključuju Maksa Baću, Marka Oreškovića «Krtiju», Kostu Nađa, Konstantina «Koču» Popovića, Peka Dapčevića, Roberta Domanyja i Nikolu Cara.

Prvi i posljednji pokušaj KPJ da odjednom pošalje veliku skupinu pojedinaca dogodio se u martu 1937. godine. Plan je bio poslati dobrovoljce iz Dalmacije i Crne Gore brodom *Le Corse*, a skovao ga je glavni sekretar KPJ Milan Gorkić, koji je koristio pseudonim «Sommer» (njem. ljetno, op.prev.) kao odgovor na poziv Kominterne da se pošalje ljude i pomoć legalnoj španjolskoj vladi. Pod Gorkićevim vodstvom, Centralni komitet KPJ zadužio je Adolfa Muka⁶⁷ i Antona Franovića da osiguraju brod za dobrovoljce regrutirane u Jugoslaviji, dok je Braina Rudin-Fos, latvijska liječnica udana za jugoslavenskog komunista, putovala u Hrvatsku i Crnu Goru sa sredstvima za financiranje regrutacija.⁶⁸ No 21. februara jugoslavenska se vlada

66 Koprivica-Oštrić tvrdi da je izravno iz Jugoslavije stigao 421 dobrovoljac, no to se bazi na informaciji o 1.300 pojedinaca čiji su nam podaci poznati, dok se o podrijetlu dodatnih 300 može samo nagađati. Koprivica-Oštrić, «Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939», str. 140.

67 Adolf Muk (1893–1943), Crnogorac, član Centralnog komiteta KPJ.

68 Braina Rudin-Fos, «Pripreme za odlazak brodom *La Kors*», u: Kapor, Španija, tom 1, str. 437–440.

pridružila Komitetu za nemiješanje (Neintervencionističkom komitetu), da bi samo četiri dana kasnije postigla dogovor da će sprječavati odlazak svih dobrovoljaca, svjesna da jugoslavenski komunisti aktivno regrutiraju i transportiraju ljudstvo za borbu na republikanskoj strani. Jugoslavenske vlasti su stoga bile posebno agilne kad su primijetile sumnjive aktivnosti oko broda *Le Corse* koji je izbjegavao velike crnogorske luke i krcao ogromne količine hrane.⁶⁹ Oko 150 ljudi u okolici Splita čekalo je ukrcaj na brod za Španjolsku, dok im ih se još nekoliko stotina planiralo pridružiti u Crnoj Gori.

U noći s 3. na 4. marta jugoslavenska mornarica ukrcala se na *Le Corse* te uhapsila Muka i Franovića koji se nisu ni pokušali sakriti, iako nisu imali pravovaljane dokumente koji bi objasnili njihovu prisutnost na brodu. Obojica su se slomila na ispitivanju te su policiji otkrili veliku količinu informacija o organizaciji i kadru KPJ. To je dovelo do uhićenja brojnih komunista i mnogih članova dalmatinskog pokrajinskog komiteta.⁷⁰ KPJ je inicijalno u publikacijama i letcima koje su distribuirali studenti Univerziteta u Beogradu izrazio solidarnost s Mukom i drugim zatvorenim komunistima,⁷¹ no saznajući za njihovu suradnju s policijom, Partija mu je u svojim tiskovinama okrenula

69 U aprilu 1937. Gorkić i Tito sastavili su izvještaj o katastrofi broda *Le Corse* kojeg su poslali Kominterni, a u kojem sumnjaju da su talijanski špijuni dojavili njihove planove jugoslavenskim vlastima. Također su optužili Muka za oslanjanje na nevjerođostojne seljake kojima su dati zadaci da odašalju poruke drugim komunistima. Optužili su ga i da nije uspio sačuvati tajnost operacije. Vidi u: Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 3, str. 87–88.

70 Policijski dokumenti pokazuju da je Muk otkrio relevantne informacije o lokaciji CK u Parizu kao i da je Gorkićev pseudonim «Sommer». Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 14908-1937, 28.5.1937, HDA, fond 1368 (Kominterna), kut 1.

71 Uz slogan «Spasite život Adolfa Muka», letak je sadržavao i frazu «Živjela sloboda! Živjela demokracija! Živjela amnestija!» Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 11303/37, 20.4.1937), HDA fond 145 (Kominterna), kut. 647.

leđa i osudila ga.⁷² Iako su manje skupine volontera i dalje putovale u Španjolsku, ovako velika akcija nije više nikad pokušana. Centralni komitet inicijalno je krivnju za ovu katastrofu svalio na Muka, zajedno sa dalmatinskim i crnogorskim komunistima zaduženima za organiziranje volontera u obalnim područjima, no u konačnici je odgovornost pala na Gorkića. Dana 3. jula 1937. godine Gorkić je priopćio Centralnom komitetu KPJ da je sazvan u Moskvu te je dva tjedna kasnije otputovao za Pariz.⁷³ Optužen kao engleski špijun, nestao je u jednoj od Staljinovih čistki zajedno s nizom drugih jugoslavenskih komunista koji su živjeli u Sovjetskom Savezu⁷⁴

Gorkićeva likvidacija nije samo prisilila KPJ na promjenu taktika slanja dobrovoljaca u Španjolsku, već je bila pogurala Tita na poziciju vršitelja dužnosti generalnog sekretara KPJ, na koju je službeno imenovan 1939. godine.

Kad se u obzir uzme cjelokupni djelokrug aktivnosti KPJ povezan sa Španjolskom, postaje jasno da je dobar dio energije i resursa Partije utrošen na slanje dobrovoljaca. Komunisti su uspješno apelirali na pojedince izvan KPJ što je očito bio dio njihove cjelokupne strategije široke fronte koju su u Drugom svjetskom ratu uspješno transformirali u politiku Narodnooslobodilačkog pokreta. Iako je Partija s jedne strane djelovala u tajnosti, a mnogi dobrovoljci su preuzimali pseudonime kako bi sakrili svoje prave identitete, s druge je strane sudjelovanje Jugoslavena u Internacionalnim brigadama u borbi protiv fašizma opisano u nizu publikacija: *Nuestros Españoles* (koja je

72 Tito je napisao dva članka u kojima žestoko denuncira Muka: «Incident izdajice Adolfa Muka», *Proleter*, vol. 13, br. 13 (decembar 1937.), str. 3; i «Još o izdajici Muku», *Proleter*, vol. 14, brojevi 1–2 (januar – februar 1938.), str. 8–9. Muk je dobio dugu zatvorsku kaznu te je nakon kolapsa Jugoslavije 1941. predan Talijanima koji su ga pogubili u martu 1943. godine nakon što je odbio surađivati s njima.

73 Ivan Očak, *Gorkić: Život, rad i pogibija*, Zagreb: Globus, 1988, str. 319.

74 Arhivi kominterne pokazuju da je Gorkić uhićen 19. augusta 1937. (tri tjedna po dolasku u Španjolsku) te da je na smrt osuđen 1. novembra, a streljački vod pogubio ga je istoga dana. Simić, *Tito*, str. 105.

uključivala izvatke iz novina za dobrovoljce – *Dimitrovac* – objavljenih u Madridu), pa *Španjolski susreti: Knjiga susreta s ljudima i gradovima* Augusta Cesarca (objavljena u Torontu 1938) te *Krv i život za slobodu: Slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji* (objavljene u Barceloni 1938), popularizirale su iskustvo dobrovoljaca, a namjera im je bila inspirirati nove regrute. Većina ovih publikacija nikad nije stigla do Jugoslavije, a one koje jesu, osigurale su agilnoj policiji informacije o tome tko se sve ilegalno bori u Španjolskoj. Sve te knjige kasnije su bile reizdane u socijalističkoj Jugoslaviji kao dio revolucionarne tradicije, povezujući tako rat u Španjolskoj s kasnijim partizanskim pokretom otpora.

Shvativši potencijale umjetnika poput Pabla Picassa ili Juana Miroa da privuku pozornost na borbu Republike, KPJ je sličnu svrhu našla jugoslavenskim umjetnicima: tražila je načine da uz njihovu pomoć organizira podršku. Beogradski umjetnik Đorđe Andrejević Kun prijavio se za borbu u Španjolskoj, ali je umjesto toga dobio narudžbu da proizvede niz crteža i drvoreza koji bi ilustrirali muke španjolskog naroda. U kasnije izdanim memoarima, njegovi se sunarodnjaci prisjećaju kako je svakako htio naučiti baratati puškom, ali mu je rečeno da Republici treba više umjetnika.⁷⁵ Kosta Nađ se prisjetio kako je Kun:

« [...] samo htio biti običan vojnik. No, njegove slike, crteži i talent bili su za nas mnogo važniji. Kasnije, kad se našao u komandi 129. brigade kao kulturni radnik, napravio je niz izvrsnih plakata [...] svi smo iznimno cijenili ovog umjetnika koji je prekrasno i nesebično transformirao svoj talent u oružje.»⁷⁶

Originalno izdanje od 2000 primjeraka zaplijenila je jugoslavenska policija 1938. i tek je 1946. ponovno otisnuta, dok su mnoge slike poslužile za ilustriranje publikacija koje su izdavali veterani španjol-

75 Predrag Đuričić, «Španija u Kunovim likovnim impresijama», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 242–243.

76 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 724, Đorđe Andrejević-Kun, Šp. II-9, str. 23. (prevela AM)

skog rata u socijalističkoj Jugoslaviji.⁷⁷ Politički komesari u jugoslavenskim jedinicama «posebno su radili na pitanjima slanja dopisa u zemlju», zahtijevajući od svojih drugova «da pišu što više pisama u našu i druge zemlje, i objašnjavaju našu borbu ovde», usprkos tome što je velik broj pisama pao u ruke policiji.⁷⁸ Emocionalni intenzitet španjolskog konflikta i mladenačkog idealizma značili su da se u španjolske dobrovoljce prijavio velik broj studenata, ne samo onih iz Zagreba ili Beograda, već i onih iz Praga i Pariza. Odlazak velikog broja jugoslavenskih studenata iz Praga u Španjolsku početkom 1937. godine dobio je dosta pozornosti, kako u lijevom tako i u desnom tisku. Oni su bili dijelom Akademskog društva Jugoslavije u Pragu, koje je izvorno bilo organizacija bliska jugoslavenskom režimu, ali su je do 1936. uz podršku KPJ preuzeli prokomunistički studenti. Pismo datirano 25. januara 1937. godine što ga je potpisalo 19 studenata, naslovljeno «Mladeži svih narodnosti Jugoslavije» i sa sljedećom porukom: «dok odlazimo u Španjolsku mi vjerujemo da je naša dužnost sve vas pozdraviti, neovisno o vašim političkim ili vjerskim uvjerenjima, uz poruku da i vi morate ustrajati u borbi za slobodu i demokraciju.»⁷⁹ Ivan Turk, Lazar Latinović, Branko Krsmanović, Ahmet Fetahagić, Ivan Vejvoda, Lazar Udovički, i Matija Šiprak bili su među studentima koji su došli iz svih dijelova Jugoslavije i koji su odlučili «pridružiti se španjolskim studentima, seljacima i radnicima», uz objašnjenje da «braneći njihove slobode, branimo svoje vlastite narode.»⁸⁰ Poziv praških dobrovoljaca dopro je do mnogih studenata,

77 Specijalno izdanje od 12 drvoreza još je jednom otisnuto na 70. godišnjicu Španjolskog građanskog rata U Beogradu uz podršku Španjolske ambasade. Đorđe Andrejević-Kun, *Za slobodu*, Beograd: Čigoja štampa, 2008.

78 Stevan Belić Dudek, «U jedinicama internacionalnih brigada», u: Kapor, *Španija*, tom 2, str. 64.

79 Pismo je objavljeno u sklopu članka «U Španiju, u Španiju!», *Proleter*, vol. 13, br. 3, maj 1937, str. 7, no izglednim se čini da je ranije već distribuiran kao letak. (prevela AM)

80 Isto.

i dok je veliki broj njih dospio do Španjolske, jedan dio bio je spriječen u pokušaju, dok su treći fokusirali svoje napore na prikupljanje potpore po sveučilištima.

Matija Šiprak, jedan od studenata iz Praga, zanimljiv je primjer španjolskog dobrovoljca jer nije bio tipični komunist kojeg je mobilizirala Partija. Pripadao je relativno bogatoj i predanoj katoličkoj obitelji iz predgrađa Siska, a kao student pokojnog Stjepana Radića "on je bio nepokolebljiv pristaša Hrvatske seljačke stranke."⁸¹ Također je bio i predani antifašist koji se pridružio kolegama komunistima na putu za Španjolsku, gdje je poginuo u borbi kod rijeke Jarama 14. februara 1937. kao član novoformiranog bataljuna Dimitrov u sklopu XV Internacionalne brigade.⁸² U eulogiji koju je održao za njega, vođa praških studenata Veljko Vlahović (koji je izgubio nogu u bitci u kojoj je Šiprak poginuo), napisao je:

«Uvjereni smo da će i sav hrvatski narod zajedno s nama svetiti i osvetiti tvoju junačku smrt, pomogavši nas u borbi protiv fašizma i osudivši onu grupu svoje zavedene djece na zagrebačkom univerzitetu, koja smatra da i politički i nacionalno stoje bliže drugu Šipraku nego mi - pristaše drugih stranaka i sinovi drugih naroda, koja je ipak preko njegovog groba pužila ruku ubojici španjolskog naroda, neprijatelju hrvatskog naroda, generalu Franku. Uvjereni smo da će sav mladi naraštaj hrvatskog naroda slijediti ne njihov, nego tvoj primjer, družo Matija. Vječna ti slava, dostojni sine hrvatskoga naroda!»⁸³

Ova eulogija smišljena je kako bi uzburkala antifašističke sentimente u Hrvatskoj, s posebnim osvrtom na situaciju na Sveučilištu u

81 Čedo Kapor, ur., *Krv i život za slobodu: slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, 4. izdanje, Beograd: Unija-publik, 1978, str. 42.

82 Đuro Gajdek, *Španjolski borci Siska i Banije*. Sisak: Muzej Sisak, 1985, str. 151. Pokopan je u velikoj obiteljskoj grobnici u Sisku, a njegova pogiblja u Španjolskoj zapisana je na njegovom nadgrobnom spomeniku.

83 Kapor, *Krv i život za slobodu*, str. 42.

Zagrebu. S jedne strane izravno adresira hrvatski nacionalizam, dok je s druge bila odraz nastojanja KPJ da dopre do svih jugoslavenskih etničkih skupina neovisno o političkim uvjerenjima ljudi, uz iznimku, dakako, ekstremne desnice. Šiprak je jedan od prvih hrvatskih studenata koji su poginuli na ratištima Španjolske, a njegovo je mučeništvo komunistička propaganda koristila kako bi doprla do studenata diljem Jugoslavije.

Univerzitet u Beogradu, poznat po svojoj tradiciji ljevičarskog aktivizma, bio je žarište prorepublikanskih mobilizacija tokom Španjolskog građanskog rata. U februaru 1937. godine beogradski su studenti povelili marš podrške Republici prema španjolskoj ambasadi gdje su se sukobili s policijom. Nadalje, na proslavi Đurđevdana na Avali oko 6000 studenata, radnika i mladih aktivista posvetili su dan događajima u Španjolskoj.⁸⁴ Mnogi su se beogradski studenti dopisivali s dobrovoljcima u Španjolskoj, a ta su pisma uključena u Kaporovu publikaciju *Krv i život za slobodu*, a izdavanje slične planiralo se objaviti i u Srbiji prije nego što su urednici uhapšeni.

Na Sveučilištu u Zagrebu studenti su bili podijeljeni na one s ljevičarskim idealima koji su strastveno vjerovali u ciljeve Republike, i one koji su Franca smatrali jedinim istinskim braniteljem katoličke Španjolske od boljševičke prijetnje. Za razliku od Univerziteta u Beogradu, koji se zbog autonomije spram grada Beograda pretvorio u komunističko uporište i štutio je svoje studente od policije⁸⁵ studentsko tijelo sveučilišta u Zagrebu bilo je znatno podjeljenije.

Atmosfera na sveučilištu postala je još nabijenija nakon događaja iz aprila 1937. kad je lijevo orijentirani student Krsto Ljubičić poginuo nakon ulične tuče s nacionalistima, što je uzrokovalo novi val odlaska

84 Vojo Kovačević, «Španija i beogradski univerzitet», u: Kapor, *Španija*, tom 5, str. 257.

85 Vojo Kovačević, sveučilišni profesor iz 1930-ih, prisjetio se kako je tih godina «beogradski univerzitet, njegov studentski pokret, bio tako politički aktivan, progresivno orijentisan i organizovan da se nepodijeljeno opredijelio za republikansku Španiju.» Kovačević, «Španija i beogradski univerzitet», str. 251–270.

studentskih dobrovoljaca u Španjolsku. Trideset najaktivnijih članova marksističkog studentskog kluba Svjetlost odgovorilo je na Ljubičićevu smrt osnivanjem još jedne legalne organizacije pri sveučilištu – Akcijskog odbora hrvatskih studenata ljevičara – koji je pomagao dobrovoljcima koji su naumili ići u Španjolsku.⁸⁶

Skupina jugoslavenskih studenata iz Praga objavila je poziv na oružje u junskom izdanju *Proleter*a 1397. godine. «Raspravljati o Španjolskoj i davati podršku samo riječima još uvijek nije dovoljno», pisali su studenti s ratišta, dodajući da je «u trenutcima poput ovih, nužno da pojedinac da sve od sebe, što znači staviti svoj život na kocku i s puškom se u ruci boriti protiv onih koji barbarski pokušavaju ugušiti i uništiti pravdu i slobodu jedne nacije.»⁸⁷ Studenti i drugi pojedinci bez policijskih dosjea koristili su legalne puteve kako bi doputovali do Pariza, dok su se komunistički aktivisti poznati policiji i žandarmeriji švercali preko međunarodnih granica ilegalno. Policijski dokument o studentskim dobrovoljcima u Španjolskoj iz 1937. godine ističe da su mnogi tražili putne isprave do Pariza gdje su navodno planirali studirati, ali su umjesto toga prešli Pirineje kako bi se pridružili republikanskoj vojsci.⁸⁸ Drugi studenti iskoristili su Pariški sajam umjetnosti i tehnologije (maj – novembar 1937) kao izgovor za legalan razlog odlaska u Francusku. Pavle Gregorić, vodeći funkcioner KPJ, poznat kao «Brzi», vodio je u Zagrebu knjižaru koja je služila kao paravan za otpremanje dobrovoljaca iz svih dijelova Hrvatske i drugih dijelova Jugoslavije u Pariz, pa potom u Španjolsku.⁸⁹ Maks Baće, stu-

86 Vojo Rajčević, «Titova uloga u reorganizaciji SKOJ-a 1937.», *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 9, br. 3, 1977. str. 26.

87 *Proleter*, vol. 13, br. 7, jun 1937., str. 12. (prevela AM)

88 «Dobrovoljci trupa španske vlade, način odlaska naših studenata u Španiju», Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 37807-37, 28.12.1937, HDA, fond 145 (SBODZ), kut. 535.

89 Pavle Gregorić, «Zagrebački punkt», u: Kapor, *Španija*, tom 5, str. 237. Policija je sumnjala u Gregorićevu umješnost u nedozvoljeni transport dobrovoljaca, stoga je

dent filozofije i komunistički aktivist na Sveučilištu u Zagrebu, prisjetio se kako se nakon smrti Krste Ljubičića htio prijaviti kao dobrovoljac, ali mu je Partija naredila da ostane djelovati iz Zagreba.⁹⁰ Nakon što je diplomirao i potpisao svoje ime pod komunističku publikaciju (kojoj, usput budi rečeno, nije bio autor), Baćetova prisutnost u Zagrebu postaje rizična te je stoga uspio nagovoriti Gregorića da mu dopusti da otputuje u Španjolsku i pridruži se Internacionalnim brigadama.

No, nisu samo studenti komunisti bili zaraženi sveučilišnom radikalizacijom. Franjo Puškarić, član HSS-a od svoje 19. godine i predsjednik studentske organizacije te stranke, također se nakon Ljubičićevog ubojstva prijavio za dobrovoljca. Kao i Šiprak, Ljubičić je bio predstavnik onih Jugoslavena koji nisu bili komunisti, ali koji su vjerovali da rat u Španjolskoj ima iznimnu međunarodnu važnost. Nažalost, malo je informacija dostupno o tome kojim je kanalima Puškarić došao do Španjolske i kakva su bila njegova iskustva tamo jer je poginuo u bitci kod Brunete u julu 1937., ni dva mjeseca po dolasku. KPJ je iskoristio njegovu odlučnost da se bori u Španjolskoj za daljnje prikupljanje potpore za svoje napore pri stvaranju narodne fronte u Hrvatskoj, tvrdeći pritom «on je shvatio da partijske razlike ne smiju da igraju nikakvu ulogu kada je u pitanju borba protiv fašizma [...] da će iz njegove krvi ponići novi i bolji život ne samo na poljima Španije, nego i na poljima Hrvatske.»⁹¹

u decembru 1937. izvršila pretragu njegova stana i uhitila ga nakon što su u pretrazi pronašli liste «turista», što je bila kodna riječ koju je KPJ koristio u referencama na dobrovoljce. To je na neko vrijeme poremetilo operacije KPJ, što svjedoči učinkovitosti jugoslavenske policije pri sprječavanju napora komunista u transportu dobrovoljaca u Španjolsku. Vidi: «Vrbovanje dobrovoljaca za Španiju». Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. br. 8089/38, 21.3.1938, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 3, br. 35.

90 Maks Baće, intervju s autorom u Splitu, Hrvatska, 14. novembra 2003.

91 Kapor, *Krv i život*, str. 61–62. Komunistička propaganda slobodno je tumačila Puškarićevu motivaciju za odlazak u Španjolsku, no on je bio aktivan u međunarodnim studentskim organizacijama, stoga nije nezamislivo da je mnogo od toga što su komunisti kasnije pisali o njemu blisko njegovim stvarnim stavovima.

Jugoslavenski dobrovoljci u Internacionalnim brigadama

Iako su stotine stranaca pristigle u Španjolsku tokom nacionalističkog ustanka, ili su ulaznu granicu prešli na vlastitu inicijativu, agenti Kominterne u suradnji s republikanskom vladom odlučili su olakšati dolazak međunarodnih dobrovoljaca boljom organizacijom. Dana 11. oktobra 1936. grad Albacete bio je odabran kao sjedište za novostvorene Internacionalne brigade pod komandom Andrea Martyja. Prije nastanka Brigada, strani dobrovoljci su bili raštrkani po raznim vojnim rodovima i jedinicama te anarhističkim milicijama. Internacionalne brigade predstavljale su svjesnu odluku Kominterne da ustroji stroge vojne jedinice u kojima će se disciplina održavati posredstvom pozicije istaknutog političkog komesara odabranog iz redova stranih dobrovoljaca.⁹² Kako su dobrovoljci pristizali iz preko 50 zemalja, jedinice su se uskoro organizirale s obzirom na nacionalnu pripadnost, gdje god je to bilo moguće. Do kraja 1936. godine, logistika potrebna za organizaciju Internacionalnih brigada bila je postavljena, a komunističke partije iz cijele Europe počele su regrutirati dobrovoljce.

Kao što je ranije napomenuto, ukupan broj Jugoslavena u Španjolskoj teško je izračunati zbog ilegalnih strategija nužnih za ulazak u zemlju, zbog nepotpunih evidencija Republikanske vojske i zbog pseudonima koje su dobrovoljci koristili. Najpotpuniju evidenciju vodile su same Internacionalne brigade, a najviše informacija dobili smo od 129. brigade, iako nisu svi Jugoslaveni bili u ovim jedinicama, posebno u ranim fazama rata. Na primjer, zabilježeno je da se najmanje 15 Jugoslavena borilo na sjevernoj fronti (Baskija), gdje nikad nisu postojale Internacionalne brigade.⁹³ Prva iscrpna lista imena s

92 R. Dan Richardson, *Comintern Army: The International Brigades and the Spanish Civil War*, Lexington: University Press of Kentucky, 1982, str. 29. Navodno je inicijalna ideja o Internacionalnim brigadama došla od Mauricea Thoreza, predsjednika Francuske komunističke partije.

93 Dudek, «Jugoslaveni u Španskom građanskom ratu», u: Kapor, *Španija*, tom 1, str. 222.

informacijama o oko 1665 dobrovoljaca, prvo je bila objavljena u zbirci *Španija* iz 1971. godine, a potom reizdana u posljednjoj knjizi Čede Kapora – *Za mir i progres u svijetu* (1999). Francuski povjesničar Herve Lemesle oslanjao se na nove arhivske materijale i revidirane popise, nadopunjene izvorima poput Johna Kraljica i njegovim istraživanjem o sjevernoameričkim dobrovoljcima koje je nadopunilo i proširilo bazu jugoslavenskih dobrovoljaca na 1910 ljudi.⁹⁴ Čak i s ovom nadopunjenom listom imena, potpune biografske informacije nisu dostupne za sve dobrovoljce, pa se tako ne može precizno odrediti koje nacionalnosti su bili, kako su stigli u Španjolsku, ili koja je točna lokacija njihove smrti. Ipak, ako je suditi po postojećim podacima, moguće je izračunati da je barem pola jugoslavenskog kontingenta rođeno u današnjoj Hrvatskoj (neovisno o tome radi li se o borcima srpskog ili hrvatskog podrijetla).⁹⁵ Analizirajući nacionalnost dobrovoljaca, najviše je bilo Hrvata (nešto malo manje od polovice), slijedili su Slovenci pa Srbi. Od jugoslavenskih Židova, u Španjolskoj se borio 51, od kojih su barem njih 25 bili komunisti.⁹⁶

94 Herve Lemesle, *Des Yougoslaves engages au XXe siècle: itinéraires de volontaires en Espagne republicaine*, neobjavljeni tekst doktorske disertacije, 2011, str. 1150-1213.

95 Lemesle je izračunao da je iz Hrvatske došao 601 dobrovoljac. Lemesle, *Des Yougoslaves engages au XXe siècle*, str. 64-66. Ivan Fumić, bivši predsjednik *Saveza antifašističkih boraca Hrvatske*, tvrdio je da se u Španiji borilo 670 Hrvata. Ivan Fumić, intervju s autorom u Zagrebu, Hrvatska, 5.9.2000. Goldstein ističe da je broj boraca iz Hrvatske dostizao 700. Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.*, Zagreb: EPH, 2008., str. 260. Vladimir Dedijer navodi broju 651 (od 1.490 osoba čije je podrijetlo poznato) borca iz Hrvatske. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2, Zagreb: Mladost, 1980, str. 336–337.

96 Marko Perić, «Jevreji iz Jugoslavije – španski borci», u: *Jewish Studies*, vol. 3, Beograd, 1975., str. 3-6; i Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, Albany: State University of New York, 1999. str. 66. Ovi su izvori prvo navodili 34 židovska dobrovoljca u Španjolskoj, dok je Lemesle izračunao da se zapravo radilo o 51 osobi. Lemesle, *Des Yougoslaves engages au XXe siècle*, str. 67. Desetorica od židovskih dobrovoljaca dolazili su iz Zagreba. Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu, 1918.–1941*. Zagreb: Novi liber, 2004, str. 293. Židovi su činili oko 0.5 posto ukupne jugoslavenske populacije, ali 3.5 posto jugoslavenskog kontingenta u Internacionalnim brigadama. Za usporedbu, jedna trećina od 2600 američkih dobrovoljaca bili su Židovi. Peter N. Carroll, *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade: Americans in the Spanish Civil War*, Stanford: Stanford University Press, 1994, str. 18.

KPJ se uspješno povezala s velikim brojem emigrantskih radnika koji su se rado odazivali pozivima da se bore u Španjolskoj, a takve je napore facilitirao veliki broj francuskih i belgijskih radnika koji su i sami dolazili u Španjolsku. Prema dostupnim statistikama, mnogi dobrovoljci stigli su u Španjolsku tokom prve godine rata. Od 1185 dobrovoljaca s poznatim datumom dolaska, njih otprilike 800 (ili 67 posto) stiglo je do jula 1937. godine.⁹⁷ Nadalje, bazirajući se na analizi Koprivice-Oštrić, od 1040 dobrovoljaca čiju političku afilijaciju znamo, 561 su bili komunisti, dok su ostali dolazili iz ostalih, raznih (ljevičarskih) sredina.⁹⁸

Dobrovoljce nisu činili isključivo muškarci – 14 Jugoslavenki dobrovoljno je otišlo u Španjolsku i dok su se Španjolke u ranim fazama rata borile u rovovima, uskoro su povučene s ratišta.⁹⁹ Dobrovoljke su uglavnom služile u medicinskim korpusima republikanske vojske, iako je samo 5 među njima imalo liječničkog ili sestriinskog iskustva prije dolaska u Španjolsku. Zajedno s muškim članovima u medicinskom korpusu (među kojima je bilo 19 Jugoslavena), nakon Španjolskog građanskog rata, nastavile su pružati svoje vještine na drugim mjestima gdje su bile potrebne, uključujući i Drugi svjetski rat u Jugoslaviji.¹⁰⁰

97 Koprivica-Oštrić, «Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939», str. 141. Ovdje treba napomenuti da je i ova brojka procjena, jer su neki datumi zapisani samo kao godina, bez navođenja mjeseca. Oslajamo se na statistiku španjolske vlade koja je zabilježila informacije o 809 dobrovoljaca, pri čemu se za njih 510 ili (63 posto) zna da su u Španjolsku stigli u julu 1937. Isto str. 142.

98 Isto, str. 146-148.

99 Isto, str. 150.

100 Na primjer, dr. Adela Bohunicki sudjelovala je u slovačkom ustanku; dr. Dobra Šiljak-Mezić pridružila se svom suprugu u francuskom otporu, a Kornelija Sende-Popović ubijena je boreći se u partizanima tokom prve godine rata u Jugoslaviji. Vidi Vera Gavrilović, «Organizacija sanitetske službe u španskom ratu», u: Boban, *Španjolska*, str. 170-179.

U većini slučajeva, jugoslavensko iskustvo u Internacionalnim brigadama usporedivo je s onim ostalih dobrovoljaca. Valjalo bi zapamtiti da su, osim visoko rangiranih članova Partije koji su poslani u Španjolsku, drugi borci, naših ali i ostalih Brigada, bili dobrovoljci koji su odabrali boriti se za ono u što vjeruju, a to je borba protiv zala fašizma. Božidar Maslarić, najviše rangirani član partije u Albaceteu pisao je Titu 9. marta 1938. godine sa zahtjevom da se idući val dobrovoljaca «sastoji od muškaraca mlađih od 40 godina, snažnih, zdravih i spremnih ispuniti sve zadaće koje im se u Španjolskoj zadaju.»¹⁰¹ Neki koji su stigli među prvima proveli su previše vremena u bolnicama ili su odbili sudjelovati u vojnim aktivnostima, što je rezultiralo odlukom da se neadekvatni dobrovoljci odbijaju. U Španjolskoj je priču o jugoslavenskim jedinicama pratio narativ sličan onima o drugim nacionalnim grupacijama, uz iznimku, što su se ovi borili u svakoj bitki koja je uključivala međunarodne dobrovoljce, od obrane Madrida do zadnje linije obrane u Kataloniji.¹⁰² Kao i s Internacionalnim brigadama općenito, jugoslavenske jedinice trpjele su velike gubitke, posebno među oficirima, iako su razmjeri tih gubitaka među Jugoslavenima bile više nego među ostalim nacionalnim grupacijama. Prvi dobrovoljac koji je poginuo u Španjolskoj bio je Radoslav Horvat, mornar iz obalnog dijela Hrvatske koji je poginuo u julu 1936. godine u Huesci.¹⁰³ Otprilike polovina jugoslavenskih dobrovoljaca poginula je u Španjolskoj, u usporedbi s tim, tek 16,7 posto njih poginulo je u Internacionalnim brigadama ukupno, dok je još 300 Jugoslavena bilo ranjeno.¹⁰⁴

101 AJ, Fond 724, šp. I-6/4, pismo Božidara Maslarića Titu, 9.3.1938, str. 2. (prevela AM)

102 Za sveobuhvatan pregled kronologije i bitaka IB uključujući i detaljne karte vidi, Victor Hurtado, *Las Brigadas Internacionales*, Barcelona: DAU, 2013.

103 Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, str. 125.

104 Potvrda smrti poznata je za 545 Jugoslavena, dok se još nekoliko stotina smatra stradalima tokom rata. Vidi: «Uz spisak španskih boraca iz Jugoslavije», u Kapor, *Španija*, tom 5, str. 503. Za informacije o žrtvama rata uopće, vidi Michael Jackson, *Fallen Sparrows: The International Brigades in the Spanish Civil War*, Philadelphia: American Philosophical Society, 1994., str. 105-106.

Najveći broj dobrovoljaca dodijeljen je pješadiji. Mnogi su također bili u artiljeriji ili antitenkovskim jedinicama poput Baterije Stjepan Radić ili Antitenkovske baterije Petko Miletić (naziv je promijenjen u Jugoslavenska antitenkovska baterija nakon što je Partija smijenila Petka Miletića). Niz Jugoslavena također je držao važne pozicije u administraciji i obavještajnoj službi SIM. Prema Beevoru, Jose Moreno Lopes (pravog imena Karel Hatz) iz Baranje, nalazio se na mjestu komandanta kontraobavještajnih jedinica dodijeljenih Internacionalnim brigadama, što je pozicija na kojoj je zamijenio Romana Filičeva «Feina» iz Vojvodine i Vljaka Begovića «Stefanovića».¹⁰⁵ Veljko Ribar «Karel Anger» radio je u arhivima i povijesnom odjelu dok je Slovenac Dragotin Gustinčić nadgledao još deset Jugoslavena koji su radili u poštanskoj službi i odjelu za cenzuru.¹⁰⁶

Veliki broj Jugoslavena postigao je visoke činove tokom rata. Dvojica su postali ugledni potpukovnici, osmorica majori, njih 34 postali su kapetani, poručnika je bilo 105, a podoficira 86.¹⁰⁷ Vladimir Čopić (1891–1938), dugogodišnji hrvatski komunist, držao je najviši čin kao komandant XV Internacionalne brigade. Među svojim drugovima Jugoslavenima bio je posebno cijenjen kao predani revolucionar¹⁰⁸ ali preziran među većim brojem drugih međunarodnih dobrovoljaca,

105 Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, str. 121. Ukupno 14 Jugoslavena radilo je u različitim granama SIMA diljem Španjolske.

106 Stevan Belić Dudek procjenjuje da je u birokraciji IB u svakom trenutku radilo između 50 i 70 Jugoslavena. Belić Dudek, «Jugosloveni u Španskom građanskom ratu», u *Kapor, Španija*, tom 1, str. 225.

107 «Španski dobrovoljci», *Vojna enciklopedija*, 2. izdanje, str. 588.

108 Vljako Begović, španski veteran opisao ga je: «čovjek sposoban, dobar organizator, iskusan i staložen, koji je u najtežim situacijama znao da sačuva hladnokrvnost i da bude hrabar.» Vljako Begović, «Vladimir Čopić», u: *Kapor, Španija*, tom 5, str. 101. Kosta Nađ je tvrdio da je Čopić bio osoba kojoj se najviše divio dok nije sreo Tita. *Vjesnik*, Zagreb, 30.7.1986, str. 8. Čopić je pogubljen nakon poziva u Moskvu u ljeto 1938. (vjerojatno zbog Staljinovih čistki u KPJ, a ne zbog lošeg vodstva na ratištu), no rehabilitiran je 1958. godine. Za članak o Čopiću na engleskom vidi John Kraljic, «New Material on Vladimir Čopić», *The Volunteer*, vol. 21., br. 4, jesen 1999. str. 8-9.

posebno među Amerikancima koji su ga držali odgovornim za uništenje Američkog bataljuna u Bitki kod Jarame 27. februara 1937.¹⁰⁹ Gotovo polovina Jugoslavena bili su komunisti u vrijeme kad su otišli u Španjolsku, što je bio prosjek među dobrovoljcima.¹¹⁰ Maks Baće, koji je služio kao politički komesar u Španjolskoj, potvrdio je da je većina oficira imala marksističku naobrazbu, ali da su prosječni vojnici više vremena provodili učeći vojne vještine nego baveći se marksizmom.¹¹¹ Usprkos tome, Baće smatra da je Španjolska bila izvrsna poduka za Jugoslavena koji su se kasnije borili u Drugom svjetskom ratu, dok su dobrovoljci koji su preživjeli francuske logore u periodu od 1939. do 1941. nakon tog iskustva mahom postali predanim komunistima.¹¹²

Usprkos oslanjanju partizana na gerilsko ratovanje u Drugom svjetskom ratu, u Španjolskom građanskom, tek je nekoliko Jugoslavena bilo članovima gerilskih jedinica (ponajprije Lazar Udovički, Ivan Stevo Krajačić, Božidar Maslarić, i Ljubo Ilić). Općenito promatrano, Republika nije uspjela provesti strategiju gerilskog ratovanja usprkos simpatijama seljaka prema Republici i činjenici da je španjolski krajolik bio gotovo idealan za gerilsko ratovanje te da su gerilske operacije mogle biti bolje iskorištene za remećenje Francovog ratnog stroja, a iza prvih linija fronte. Međutim, sovjetski agenti u Španjolskoj inzistirali su na tome da se sve gerilske jedinice vode pod komandom komunista te su u konačnici diverzantski napadi koje je izvršio XIV gerilski korpus imali minornu važnost za Republiku u ukupnom ratu.¹¹³ Jugoslaveni aktivni u gerilskim jedinicama, poput

109 Za opis katastrofe marša Američke brigade na Jaramu 27. februara vidi Carrol, *American Odyssey*, str. 100-102.

110 Jackson, *Fallen Sparrows*, str. 88.

111 Maks Baće, intervju s autorom, Split, Hrvatska, 14. novembra 2003.

112 Isto. Velik dio vremena u kampovima odlazio je na politički rad koji se odvijao uz pomoć komunističkih materijala koji su bili poslani zajedno s paketima pomoći, ili su bili prokrijumčareni uz pomoć Francuske komunističke partije.

113 Barton Whaley, *Guerrillas in the Spanish Civil War*, Detroit: Management Information

Maslarića, u pravilu se nisu nalazili među kadrovima koji su 1941. povelili ustanak [u Jugoslaviji op.prev.].¹¹⁴ Premda Španjolska nije imala veći utjecaj za usvajanje poduka iz gerilskog ratovanja, lekcije poput opće vojne vještine i organizacijske sposobnosti kao i partijska lojalnost te disciplina tokom bitke bila su krucijalna iskustva koja su Jugoslaveni usvojili tokom građanskog rata.

Jedinice u Internacionalnim brigadama često su nosile imena revolucionara ili nacionalnih heroja npr. Vasilija Ivanovića «Čapajeva» (1887–1919), vođe gerilskih jedinica u ruskoj revoluciji (ne treba ga zamijeniti sa mađarskim oficirom istog imena koji se također borio u Španjolskoj); zatim Giussepea Garibaldija (1807 –1882), talijanskog revolucionara; Đure Đakovića (1880–1929), bivšeg generalnog sekretara KPJ kojeg je ubila jugoslavenska policija; Jaroslawa Dombrowskog (1836–1871), poljskog revolucionara i jednog od vođa Pariške komune; te Georgija Dimitrova (1882–1949), bugarskog komunista i generalnog sekretara Kominterne. Operativci KPJ u Španjolskoj bili su svjesni simboličke važnosti imena za dobrovoljce kao i za javnost u Jugoslaviji. U pismu Titu Maslarić opisuje svoju reakciju kad se novoformirana protutenkovska jedinica sastavljena od Hrvata i pod vodstvom Mirka Kovačevića odlučila nazvati po Vladku Mačeku:

«Bio sam šokiran kad sam saznao za ovo i odmah pisao Mirku sa sugestijom da se nazovu po Stjepanu Radiću. S. Radić umro je kao vođa i mučenik hrvatskog naroda i kako je sada već mrtav ne može više griješiti. On uživa poštovanje svih Hrvata i kao mrtav nema šanse da učini kakvu glupost [...] Zbog toga sam savjetovao Mirka da se drži mrtvacu jer su manje opasni i neće nas iznenaditi. Ova jedi-

Services, 1969, str. 3.

114 Za svjedočanstva Jugoslavena uključenih u gerilske operacije vidi Božidar Maslarić, «U zemlji borbe», u: Kapor, *Španija*, tom 2, str. 12-15; Lazar Udovički, «U gerilskim jedinicama», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 150-165; Pavle Vukmanović Stipe, «Akcije gerilskog odreda», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 262-268; i Ivan Hariš Gromovnik, «Na diverzantskim zadacima», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 355-369.

nica mora nositi hrvatsko ime jer će se vijest o tome proširiti među našim masama, stoga ljubazno molim da mi odgovorite po ovom pitanju.»¹¹⁵ Dobrovoljci iz Sjeverne Amerike inicijalno su se pridružili kanadskim (Mackenzie-Papineau) bataljunima ili onima iz SAD-a (Lincoln i Washington). Prije formiranja jugoslavenskih bataljuna početkom 1937. Internacionalne brigade koje su participirale u obrani Madrida uglavnom su bile sačinjene od jugoslavenskih četa. Zajedno sa samim brigadirima¹¹⁶ vodstvo KPJ imalo je interese u organiziranju posebnih jedinica za dobrovoljce iz Jugoslavije. U pismu članstvu KPJ u Albaceteu, Gorkić se slaže da bismo «formiranjem vlastitih jedinica (ili udruživanjem s Bugarima) dobili bolju priliku za upoznavanje vlastitih kadrova, da ih učinkovitije iskoristimo i da ih vojno i politički bolje istreniramo.»¹¹⁷

Dvije najvažnije jugoslavenske jedinice bili su bataljuni Đaković i Dimitrov, izvorno dijelovi XIII odnosno XV brigade, kasnije spojenih u 129. Internacionalnu brigadu. Bataljun Dimitrov bio je formiran u januaru 1937. i dodijeljen XV brigadi neposredno prije krvoprolića u Bitci kod Jarame. Ovaj je bataljun osim jugoslavenskih dobrovoljaca uključivao Bugare, Čehe, Rumunje i Grke. Sumirajući strast koja je motivirala dobrovoljce, u pismu *Slobodnoj misli*, novinama iz Toronta namijenjenima jugoslavenskim emigrantima, član bataljuna Dimitrov, kazao je: «Mi, dobrovoljci iz zemalja Jugoslavije, došli smo ovamo kao sinovi svih naših naroda iz svih krajeva zemlje, bez obzira na nacionalne, vjerske i političke razlike, došli smo svi sa istom žarkom željom – pomoći španjolskom narodu da se oslobodi od invazije

115 AJ, Fond 724, šp. I-6/4, pismo Božidara Maslarića Titu, 9.3.1938, str. 1. (prevela AM)

116 Bataljuni su se obično sastojali od tri pješadijske čete i niza pratećih jedinica, ukupno brojeći 500 ljudi, dok su brigade imale barem četiri bataljuna te popratne baterije i jedinice s osobljem.

117 Pismo Gorkića (Sommera), vjerojatno iz januara 1937. ALBA/Moscow microfilm, Tamiment Institute, Opis 2, fond 80, str. 25.

svjetskog fašizma.»¹¹⁸ Balkanskoj četi, koja je bila dijelom bataljuna Dombrowski XI Internacionalne brigade i koja se sastojala od jugoslavenskih dobrovoljaca iz najranijih faza rata, nije bilo dopušteno da se stopi s bataljunom Dimitrov, već je umjesto toga konstituiran bataljun Đaković u maju 1937. godine.¹¹⁹

Prva četa bataljuna Dimitrov nosila je ime Matije Gupca, po vođi jedne hrvatske seljačke bune iz 16. stoljeća, što se spominjalo u komunističkim tiskovinama koje su izvještavale o Jugoslavenima u Španjolskoj. Iako je četa Matije Gupca služila kao koristan propagandni instrument, funkcionirajući kao simbol prihvatljiv i Hrvatima koji nisu bili komunisti, stvarna jedinica imala je malo veze sa španjolskim seljaštvom ili revolucijama uopće. Međutim, četa Gubec je, iz vojne perspektive, bila upletena u brojne ključne bitke u Španjolskom građanskom ratu i osiguravala je neprocjenjivo iskustvo bitke budućim partizanskim vođama poput Ivana Gošnjaka, Peka Dapčevića i Koste Nađa.

Dana 7. februara 1937. godine, prva četa bataljuna Dimitrov, koja u tom trenu još ne nosi naziv Matija Gubec, raspoređena je jugoistočno od Madrida uzduž rijeke Jarama, zajedno s ostatkom XV Internacionalne brigade (uključujući britanske, američke i kanadske bataljune) pod komandom Juana Gala (Janosz Galicz)¹²⁰ i političkog komesara Vladimira Čopića. Bataljun Dimitrov participirao je u nekima od najtežih borbi u Bitci za Jaramu (6–27 februara 1937), kada su nacionalisti pokušali odsjeći cestu koja spaja Madrid i Valenciju. Iako je prva četa bataljuna Dimitrov pretrpjela teške gubitke u bitkama

118 Pismo objavljeno u *Slobodna misao* 1938., reizdano kao: «Dobrovoljci iz bataljona 'Dimitrov' svome narodu», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 470.

119 Vidi Miroslav Prstojević, ur., *Naši Španci*, reizdano i prevedeno izdanje *Nuestros Españoles*, Sarajevo: Izdavačka djelatnost, 1984, str. 37-38; i Belić Dudek, «Jugoslaveni u Španskom građanskom ratu», str. 236-239.

120 Thomas ga opisuje kao «nesposobnog, ćudljivog i omraženog». Pukovnik Gal bio je Mađar koji se borio u ruskoj revoluciji. Vidi: Thomas, *The Spanish Civil War*, str. 573.

kod Jarame ostali su u rovovima naredna četiri mjeseca i tako uspjeli spriječiti nacionalističku ofenzivu. O tom periodu Nađ kaže da se u tom bataljunu na početku nalazilo tek 34 Jugoslavena koji su bili u borbenom stanju, no ta je brojka narasla na 70-ak nakon što su im se pridružili Nađ i ostali koji su u Španjolsku stigli u proljeće 1937. godine.¹²¹

Dana 27. februara, Ćopić biva promaknut na poziciju komandanta XV brigade nakon što je Gal postao generalom i dobio premještaj u Madrid.¹²² *Proleter* je izvijestio o Ćopićevoj promociji u članku «Madrid i Zagreb» te naglasio ulogu Hrvata u Španjolskom građanskom ratu:

«Hrvatski komunisti koji se kao dobrovoljci bore pred Madridom ujedno brane i naš [...] bijeli Zagreb. To su ljudi stoje u njegovoj obrani, a ne gospodin Košutić [potpredsjednik HSS-a] koji poziva hrvatski narod da se bori protiv komunista. Obrana Zagreba događa se pred Madridom, a predvodi je hrvatski komunist Vlado Ćopić kao komandant XV Internacionalne brigade, sa stotinama dobrovoljaca svih nacionalnosti iz cijele Jugoslavije. Obrana se ne vodi frazama, već tijelima. Oni ne brane grad kao pokvarena i korumpirana gospoda, već kao hrabri, predani, providni hrvatski komunisti i antifašisti.»¹²³

Tisak KPJ eksplicitno je povezivao rat koji se vodi u Španjolskoj s borbom hrvatskog naroda u Jugoslaviji. *Proleter* je koristio iste fraze kao vodstvo HSS-a («bijeli Zagreb») s ciljem propitivanja tvrdnji HSS-a da će komunisti uništiti Hrvatsku. Hrvatski komunisti prikazivani su kao akteri koji više čine za borbu za «slobodu» i «nacionalna prava» nego političari koji ih denunciraju.

121 *Vjesnik*, 30.7.1986, str. 8; i Ken Bradley, *The International Brigades in Spain 1936.–1939.*, London: Osprey, 1994, str. 21-23. Lazar Latinović nudi brojku od 8 ljudi osobnih za dužnost od ukupno 650 koji su se nalazili u bataljunu Dimitrov početkom bitke za Jaramu. Vidi: Lazar Latinović, «Neka sećanja iz Španije», u: Enver Redžić, ur., *Jugoslaveni u Španiji*, Sarajevo: Svjetlost, 1959, str. 147.

122 Ivan Očak, *Vojnik revolucije: Život i rad Vladimira Ćopića*, Zagreb: Spekter, 1980, str. 312.

123 *Proleter*, vol. 13, br. 7, jun 1937, str. 4.

Prema zapisu u Ćopićevom ratnom dnevniku, 4. jula 1937. tokom priprema za novu republičku ofenzivu, prva četa bataljuna Dimitrov službeno je nazvana po legendarnom seljačkom junaku Matiji Gupcu.¹²⁴ U to vrijeme komandant je bio Matija Vidaković «Kostaluka» iz Vinkovaca, a njegov zamjenik i drugi u komandnom lancu bio je Ivan Gošnjak iz Ogulina. Obojica su bili komunisti pristigli u Španjolsku izravno iz Sovjetskog Saveza. Kako je bataljun Dimitrov napredovao prema položajima na kojima će sudjelovati u republikanskoj ofenzivi kod Brunete (zapadno od Madrida), Blagoje Parović, najviše rangirani delegat KPJ u Španjolskoj, susreo se s jugoslavenskim jedinicama. Dana 4. jula 1937. predao im je zastavu Centralnog komiteta KPJ. Prema Nađu, zastava je uručena četi Matija Gubec i komandantu Vidakoviću, dok je članak u *Dimitrovcu*, novinama bataljuna Dimitrov, opisao kako je zastava dana komandantu bataljuna «drugu Čapajevu».¹²⁵ Nađ se prisjeća da je Parović zastavu uručio komandantu čete Gubec, naredivši mu da «ne okalja ime Matije Gupca». Vidaković je prihvatio zastavu i odgovorio da «u cijeloj povijesti hrvatskoj naroda nije moguće pronaći značajniju osobu od Matije Gupca».¹²⁶ «Sutra će španjolska jedinica istoga imena», dodaje Vidaković, «doći braniti našu domovinu, zgaziti fašizam i donijeti slobodu našem narodu. Živjela hrvatska četa Narodne španjolske vojske!»¹²⁷

Republikanska ofenziva kod Brunete osmišljena je na način da olakša pritisak na baskijskom frontu, započela je 6. jula 1937. godine i rezultirala je desetkovanjem jugoslavenskih jedinica XV Internaci-

124 Dnevnik potpukovnika Vladimira Ćopića komandanta 15. Internacionalne Brigade, u Kapor, *Španija*, tom 2, str. 269. Nađ tvrdi da je četa dobila ime Matija Gubec u junu 1937. nakon odlaska iz Torrelodonesa (gdje je bataljun Dimitrov obnovio svoje zalihe nakon bitke kod Jarame) na marš prema rijeci Guadarama. *Vjesnik*, 30.7.1986., str. 8.

125 Za Nađevu verziju događaja, vidi njegov članak u *Vjesniku* te u: Kosta Nađ, «U borbi za slobodu Španije», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 8.

126 *Vjesnik*, 30.7.1986, str. 8.

127 *Vjesnik*, 31.7.1986, str. 8.

onalne brigade, koje su predstavljale «udarnu silu» protiv nacionalističke obrane.¹²⁸ Gubici komandanata Internacionalnih brigada bili su posebno visoki u ovim bitkama, no bio je to slučaj tokom cijelog Španjolskog građanskog rata. Parović, u tom trenutku na poziciji političkog komesara XIII Internacionalne brigade, poginuo je vodeći napad na Villanueva de la Cañada dva dana nakon uručivanja zastave KPJ bataljunu Dimitrov. Oficiri čete Gubec također su tokom žestokih borbi završili van akcije: Vidaković je bio ozbiljno ranjen, imao je dvije slomljene ruke i nogu. Gošnjak, drugi u komandnom lancu, preživio je blizak susret sa granatom ostavši traumatiziran od posljedica eksplozije. Politički komesar Ivan Zagozda poginuo je, dok je Nađ, koji je preuzeo komandu čete, propucan u kuk dok je predvodio napad na nacionalističku obranu kod Mosquito Ridgea te je morao biti prevezen u bolnicu u Madrid.¹²⁹ Od 96 vojnika u četi Gubec koliko ih je bilo na početku ofenzive, do 12. jula 1937. preživjelo je svega 30.¹³⁰ Bataljun Đuro Đaković, oformljen u maju 1937. godine, proveo je veći dio ofenzive kao rezervna jedinica, dočekavši borbu tek u finalnim fazama operacije. Novi jugoslavenski dobrovoljci koji su došli u Španjolsku tokom ljeta uspjeli su nadoknaditi teške gubitke pretrpljene u ofenzivi kod Brunetea neuspješnoj vjerojatno zbog neiskustva republikanskih komandanata koji nisu znali iskoristiti početne uspjehe u bitci.

Bataljun Dimitrov, zajedno s četom Gubec, na čelu s Mijatom Maškovićem, dobio je premještaj na Aragonski front kao dio 45. divizije u augustu 1937. s ciljem da izvede napad na gradove Quinto i Belchite. Mašković je poginuo vodeći napad na Quinto, ostavivši četu Gubec u rukama svog zamjenika i drugog u komandnom lancu, Gošnjaka. U teškom napadu na Quinto Gošnjak i Nađ, u međuvremenu

128 Thomas, *The Spanish Civil War*, str. 690.

129 Nađ, «U borbi za slobodu Španije», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 10.

130 Belić Dudek, «Jugoslaveni u Španskom građanskom ratu», str. 243.

promaknut na funkciju zamjenika komandanta bataljuna Dimitrov, ranjeni su drugi put, dok su mnogi drugi jugoslavenski dobrovoljci pali u bitci koja je rezultirala s malo koristi za Republiku i uz veliku cijenu.¹³¹ Gošnjakove rane bile su ozbiljne, stoga nije mogao i dalje vršiti funkciju komandanta, te je umjesto njega, do kraja ofenzive na Aragon četom Gubec zapovijedao budući partizanski general Peko Dapčević. Do jeseni, vijesti o Gorkičevom uhićenju stigle su do Španjolske, pa su tokom tog perioda političke nesigurnosti, Stevan Lilić (politički komesar bataljuna Dimitrov), Stevan Belić Dudek (politički komesar bataljuna Đaković) i Vlajko Begović (koji je radio za obavještajne službe) zamijenjeni drugim kadrovima.¹³²

Iscrpljeni kadrovi bataljuna Dimitrov povučeni su s fronte nakon republikanske ofenzive na Aragon, a bataljun je reorganiziran u 129. brigadu gdje se u februaru 1938. spojio s bataljunima Tomaš Masaryk (uglavnom sastavljen od Čeha) i Đuro Đaković. Tako se po prvi puta većina jugoslavenskih dobrovoljaca našla u istoj brigadi, na koju su se kasnije referirali kao na «našu brigadu».¹³³ Ova je, 129. brigada, u proljeće 1938. godine sudjelovala u nizu defenzivnih bitaka pred nacionalističkim ofenzivama u Aragonu i Levantu, no usprkos junačkim doprinosima Đakovića, Dimitrova i drugih jedinica, Republika nije uspjela spriječiti odsijecanje Katalonije od središnje Španjolske. Gubici na bojišnicama i pristizanje novih dobrovoljaca promijenili su etničku kompoziciju čete. Ivan Štimac, hrvatski dobrovoljac iz Kanade, prisjeća se da je tokom ofenzive na Aragon:

«U našoj četi Matija Gubec bilo je Hrvata, Srba, Crnogoraca, Slovenaca, Muslimana, Makedonaca i Bugara. Nikad nije ispoljena

131 Nađ, «U borbi za slobodu Španije», str. 11-12. Prema Štimcu, većina vojnika čete Gubec poginula je ili je ranjena u napadima na Quinto i Belchite. Vidi: Štimac, «Sjećanja iz Španije», str. 55.

132 Vladan Vukliš, *Sjećanje na Španiju: Španski građanski rat u jugoslavenskoj istoriografiji i memoaristici 1945-1991*, Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, 2013, str. 25

133 Belić Dudek, «Jugosloveni u Španskom građanskom ratu», str. 254.

nacionalna netrpeljivost. Solidarnost između radnika i studenata bila je primjerna.»¹³⁴

Uspješan marš nacionalista do mora odijelio je 129. brigadu od Barcelone i većine snaga Internacionalnih brigada. Teški gubici i opadanje priljeva stranih dobrovoljaca, rezultirao je regrutacijom velikog broja Španjolaca u tzv. «Miješanu brigadu». Jugoslaveni koji su ostali u Barceloni, ostali su odsječeni frontama pod kontrolom nacionalista te su se reorganizirali u bataljune «Balkanico» i «Divisionario». Zajedno sa 129. brigadom borili su na različitim frontama tokom bitke za Ebro (jul – novembar 1938) gdje su pretrpjeli ogromne žrtve.¹³⁵ U svojim memoarima, dobrovoljci se prisjećaju pakleno teških bitaka protiv nacionalističkih snaga koje su u kontekstu artiljerije i zračne potpore postale značajno nadmoćne nad republikanskom vojskom. Pojačanja u vojnim tehnologijama uključivala su bombardere Štuka «Legije Kondor» koja je nemilosrdno tukla republikanske snage koje su prešle rijeku Ebro i ostale zaglavljene na ogoljenom, izloženom terenu.¹³⁶

Premijer Negrin obratio se 21. septembra Ligi Naroda i objavio raspuštanje Internacionalnih brigada. Bio je to posljednji pokušaj pridobivanja podrške zapadnih demokracija. To je rezultiralo povlačenjem svih stranih dobrovoljaca sa fronta, i to dok se odlučujuća bitka na rijeci Ebro još uvijek odigravala. Internacionalne brigade sudjelovale su u finalnoj emotivnoj oproštajnoj paradi u Barceloni 28. oktobra 1938. godine, no nekoliko stotina Jugoslavena ostalo je u Kataloniji jer im je oduzeto jugoslavensko državljanstvo. Zajedno s njima ostali su i neki dobrovoljci iz Austrije, Njemačke i Italije. U januaru 1939. godine ostatak Jugoslavena organizirao se u nove jedi-

134 Štimac, Sjećanja iz «Španije», str. 53. u: Kapor, *Španija*, tom 3.

135 Hurtado, *Las Brigadas Internacionales*, str. 58-62.

136 Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, str. 140-141; Boro Pockov Mirko, «Borbe na reci Ebru», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 477-484; Marko Perić, «Teški dani na reci Ebru», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 487-493.

nice koje su zadržale imena Dimitrov (brigada) i Đaković (bataljun), a pod komandom Ivana Rukavine, Ivana Gošnjaka, Vladimira Popovića, Koste Nađa i Marka Oreškovića. No čak su i jugoslavenski dobrovoljci nakon nekoliko odlučujućih bitaka i pada Barcelone prešli u Francusku zajedno s 400.000 drugih republikanskih izbjeglica, od kojih su mnogi potom proveli godine u logorima i političkom egzilu.

Međunarodne političke borbe

U pozadini herojstva pojedinih dobrovoljaca i slogana međunarodne solidarnosti, Internacionalne brigade postale su žarište intrige i međusobnih obračuna komunista koji su se našli u Španjolskoj. Ivan Štimac zabilježio je da su jugoslavenski oficiri pristigli iz SSSR-a bili međusobno podijeljeni. Jedni su zagovarali politiku «čuvanja kadrova», a drugi njihovo «čeličenje u borbi» radi čega su ih slali na prve linije fronte.¹³⁷ U brojnim prilikama politički faktori često su dobivali prioritet pred tvrdim vojnim racionaliziranjem, a kako je Španjolski građanski rat koincidirao sa Staljinovim čistkama u Sovjetskom Savezu, oficiri su često bili više opterećeni izvršavanjem naredbi nego donošenjem dobrih vojnih odluka.¹³⁸ Intrige, političko manevriranje i izdaje koje su se događale u Moskvi proširile su se na različite komunističke partije čiji su se članovi nalazili u Španjolskoj. Staljinistička atmosfera paranoje razvila se i u KPJ, dok se frakcionaštvo koje je oslabilo partiju tokom 20-ih i 30-ih godina nastavilo razvijati i u Španjolskoj. Vodstvo KPJ bilo je posebno osjetljivo na razvoj događaja tamo, s obzirom na to da je Staljin bio na rubu toga da raspusti Partiju. U biografiji Tita koju su napisali Ivo i Slavko Goldstein, opisuje se kaotična situacija među partijskim vodstvom u Jugoslaviji

137 Ivan Štimac, «Sjećanje iz Španije», u: Kapor, *Španija*, tom 3, str. 59.

138 S.P. MacKenzie, *Revolutionary Armies in the Modern Era: A Revisionist Approach*, London: Routledge, 1997., str. 123-126.

i inozemstvu s kojom se susreo budući komunistički vođa.¹³⁹ Titova uloga tokom Španjolskog građanskog rata također predstavlja ključni element internih borbi i posljedično kontroverzi koje se nastavljaju do dana današnjeg.

Kao što je već spomenuto u prethodnim poglavljima, Tito je zajedno sa svojim prethodnikom Milanom Gorkićem bio odgovoran za organiziranje jugoslavenskih dobrovoljaca koji su u Španjolsku pristizali preko Pariza. Sam se u Parizu našao nakratko 1936. godine da bi potom prvu polovicu 1937. proveo putujući po Jugoslaviji gdje je osnivao komunističke partije Slovenije i Hrvatske, paralelno vršeći reorganizaciju partijskih kadrova kako bi nadomjestio kadrove desetkovane u policijskim racijama. U augustu 1937. godine Tito se vraća u Pariz, nedugo nakon što je Gorkić bio pozvan u Moskvu te ostaje tamo manje-više do proljeća 1938. godine. Tih osam mjeseci bili su puni neizvjesnosti jer je Gorkić nestao u Staljinovim čistkama, a Kominternu nije odgovarala na Titova pisma, stoga je KPJ bio prisiljen sam se financirati. Borba za kontrolu vodila se i među komunistima u jugoslavenskim zatvorima gdje je Titovog glavnog rivala Petka Miletića nadmudrio Moša Pijade, nakon što su se pojavile glasine da se Miletić ipak nije tako stoički držao u policijskim torturama kako se prethodno tvrdilo. Usprkos tome, Tito je uspio održati redovan kontakt s delegatima KPJ u Španjolskoj, a ujedno je uspio prikupiti dovoljno sredstava za financiranje partijskih aktivnosti. U Pariz se vratio krajem 1938. i još dva puta 1939. godine s ciljem da pomogne s transferom dobrovoljaca izvan Španjolske i van francuskih logora, no većinu je vremena proveo u Moskvi ili u Jugoslaviji.

Dok se Tito predano bavio Španjolskim građanskim ratom iz centrale Partije u Parizu, postojale su sumnje da se zapravo barem neko vrijeme nalazio u Španjolskoj, i to, prema historiografiji desničarskih povjesničara, moguće kao atentator NKVD-a. Tito međutim

139 Ivo i Slavko Goldstein, *Tito*, Zagreb: Profil, 2015, str. 131-182.

nikad nije priznao da je prelazio granicu sa Španjolskom i nijedan bivši dobrovoljac, čak ni nakon Titove smrti ili u kontekstu partijskih razdora, nikad nije potvrdio Titov boravak u Španjolskoj. Dok je još bio živ, povremeno bi primio koje pismo od ljudi koji su tvrdili da ga se sjećaju iz Španjolske, a povremeno bi neki stranci producirali fotografiju iz rata s prikazom osobe s Balkana za koju su bili uvjereni da se radi o slavnom partizanskom vođi u mlađim danima. Ivo i Slavko Goldstein sumnjali su da je Tito možda i posjetio Madrid tokom 1937. godine (ali ne Albacete) no nikad se nije pojavio dokaz koji bi podupro ovu teoriju.¹⁴⁰ Povjesničari poput Pere Simića oslanjali su se na slabše dokaze, komentare izvađene iz konteksta i izjave date u neformalnim prilikama, kao i na razne teorije zavjere kako bi dokazali da je Titova misija u Španjolskoj jedno od najvećih zataškavanja istine KPJ.¹⁴¹ Simić je također autor teksta objavljenog u časopisu *Vojna povijest* u kojem tvrdi da je Tito bio «šef likvidatora u Španjolskoj». Članak je također sadržavao fotografiju golog čovjeka fotografiranog odostraga pod tušem u kampu, za kojeg se tvrdilo da je Tito, a za fotografiju da je dokaz njegova boravka u Španjolskoj. Ista je fotografija reproducirana na više internetskih stranica sklonih teorijama zavjere.¹⁴² Osim činjenice da je lice čovjeka neprepoznatljivo, fotografija je uslikana u kampu Gurs u Francuskoj nakon pada Republike i prvi put je otisnuta u petom tomu serije *Španija*.¹⁴³ Portretiranje Tita kao likvidatora NKVD-a služi kao nadriobjašnjenje činjenice da je Tito preživio Staljinove čistke, dok su mnogi drugi iskusni jugoslavenski komunisti izgubili život u periodu od 1936. do 1939. godine, no služi i delegitimaciji socijalizma i jugoslavenskog projekta. Ruski povjesničar

140 Ivo i Slavko Goldstein, Tito, str. 149.

141 Pero Simić, *Tito: fenomen stoljeća*, Zagreb: Večernji list, 2009, str. 82-84.

142 Pero Simić, «Tito – šef likvidatora u Španjolskoj», u: *Vojna povijest*, br. 10, januar 2012., online izdanje dostupno na: <http://vojnepovijest.vecernji.hr/clanak/broj-10/tito-sef-likvidatora-u-ratu-u-spanjolskoj-149>.

143 Kapor, *Španija*, tom 5, str. 28.

Nikita Viktorovič Bondarev tvrdio je da su denuncijacije Tita u izvedbi njegovih drugova jugoslavenskih komunista bile tipične za članove Kominterne koji su konstantno sastavljali izvješća o karakteristikama svojih drugova, stoga ovo ne znači nužno da je Tito zaista bio povezan s aktivnostima NKVD-a u Španjolskoj.¹⁴⁴

U poslijeratnoj jugoslavenskoj historiografiji odgovornost za unutarpartijske konflikte u Španjolskoj uvijek je padala izravno na pleća male skupine tzv. likvidatora koji su dugo živjeli u Sovjetskom Savezu i koji su sramotili KPJ svojim frakcijskim sukobima.¹⁴⁵ U izvještaju o organizaciji KPJ na Petom kongresu 1940. godine, Tito je zabilježio da je usprkos Martyjevima pohvalama hrabrosti jugoslavenskih dobrovoljaca, «bilo oko 7 ili 8 ljudi koji su umjesto odlaska u borbu, vodili frakcijske borbe te na taj način sramotili našu Partiju... oni su razvili teoriju 'očuvanja' svojih kadrova te su često propuštali prilike pokazati se u bitkama kao hrabri vođe svojih vojnih jedinica.»¹⁴⁶ Za razliku od sovjetske historiografije o Španjolskom građanskom ratu, povijesni udžbenici u Jugoslaviji bili su kritični spram intervencija SSSR-a u događajima u Španjolskoj, jednim dijelom i s ciljem potvrđivanja teze o (navodnoj) neovisnosti jugoslavenskih komunista čak i prije razlaza sa Staljinom 1948. Iako sovjetska uloga u Španjolskom građanskom ratu nikad nije do kraja diskreditirana, jugoslavenski povjesničari nisu oklijevali pri identifikaciji Sovjeta kao problema. Tako se u knjizi *The History of Yugoslavia* objavljene na engleskom 1947. godine govori kako su «neki jugoslavenski zapovjednici iz Španjolskog građanskog rata u Jugoslaviju donijeli sovjetske koncepte discipline», što je konstituiralo «opasne početke birokracije» koja je «stvorena na temelji-

144 Nikita Viktorovič Bondarev, *Misterija Tito: moskovske godine*, Beograd: Čigoja štampa, 2013., str. 205.-206.

145 Na primjer, vidi: Zlatko Čepo, «Josip Broz Tito i rat u Španiji», u: Boban, *Španjolska*, str. 133. Vidi i: Pešić, *Španjolski građanski rat*, str.132.

146 Vidi: Tito, «Izveštaj o organizacionom pitanju na V konferenciji KPJ 1940. god.», u: Tito, *Sabrana djela*, tom 6, str. 25. (prevela AM)

ma na kojima se mogu oživjeti različiti izrazi nacionalizma».¹⁴⁷

Česte su, primjerice, bile glasine o tome da su neke vodeće ličnosti KPJ bile poslone u Španjolsku jer su šanse za njihovu pogibiju bile velike. Dedijer smatra da je to bio slučaj s Blagojem Parovićem (1904–1937), starijim delegatom KPJ koji je u Španjolsku stigao u aprilu 1937. godine.¹⁴⁸ Parović je poginuo 6. jula 1937. tokom ofenzive na Brunetu dok je služio kao politički komesar demoralizirane XIII Internacionalne brigade koja je bilježila veliki broj dezertera. Njegovu su sprovodu prisustvovali vodeći jugoslavenski komunisti u Španjolskoj, a postao je i simbolom žrtve KPJ za španjolski narod, često prikazivan u komunističkim publikacijama kao još jedan mučenik u dugoj borbi Partije za slobodu.¹⁴⁹ Dok je Parović i dalje imao mjesto u panteonu mučenika KPJ, neki su spekulirali da iza njegove smrti leže zloslutni motivi. Todor Vujasinović je u zbirci dokumenata i biografskih eseja o Paroviću tvrdio da je on poslan na prve linije fronte zbog Gorkićevih makinačija, jer je Gorkić bio zabrinut da je Tito ozbiljni konkurent za mjesto člana KPJ te da je stekao veliku potporu među mlađim, karizmatičnim članovima Partije, kakav je bio i Parović.¹⁵⁰ Usprkos tezi da je njegova smrt ishod rivalstva između Gorkića i Tita, Vujasinović ipak

147 Vladimir Dedijer, Ivan Božić, Sima Cirković, i Milorad Ekmečić, ur., *The History of Yugoslavia*, New York: McGraw Hill Book Company, 1974., str. 623–625.

148 Parović je bio jedan od onih komunista koji su poslani u Španjolsku izravno iz Sovjetskog Saveza.

149 Na primjer, publikacija *Nuestros Españoles (Naši Španci)*, o Jugoslavenima u Španjolskoj na svojoj je naslovnici imala Parovićev portret. Novine jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskoj, *Dimitrovac*, koje je Parović pomogao osnovati, popratile su njegovu smrt fotografijama sa sprovoda objavljenima na cijeloj jednoj stranici i dugim člankom. Vidi: Veljko Vlahović, ur., *Dimitrovac: List bataljona Dimitrov 1937.*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 32–33 (originalno objavljeno 23.7.1937.).

150 Todor Vujasinović, ur., *Blagoje Parović: Građa za biografiju*, Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1955, str. 19. Kosta Nađ također primjećuje da je postojalo određeno rivalstvo između Gorkića i Parovića, no citira naredbu komande Internacionalnih brigada u kojoj se inzistira da politički komesari postave primjer svojim trupama tako što će osobno predvoditi napade, što je bila naredba koja je Parovića koštala glave. Vidi: *Vjesnik*, 31.7.1986., str. 8.

napominje da je Parović preminuo «ispunjavajući svoju revolucionarnu dužnost, marširajući ispred vojnika svoje brigade».¹⁵¹ Vladimir Dedijer, međutim, smatra da je Parović pronađen prostrijelnim ranama na leđima, u kojima je bilo tragova baruta, što bi sugeriralo da je ubijen s leđa i iz blizine.¹⁵² Fotografija mrtvog Parovića koju je snimio Vlajko Begović dan nakon bitke navodno nije snimljena u čast palog druga, već kao dokaz da je likvidacija uspješno izvršena.¹⁵³ Lazar Udovički, pišući u ime organizacije španjolskih veterana, odgovorio je na Dedijerove tvrdnje u pismu u novinama *Borba*. Odbacio je sve navode o egzekuciji i zataškavanju, tvrdeći da Dedijerov izvor (Nikola Kovačević, poznat i kao «Nikita Mendes») uopće nije ni bio na frontu te da ne može pouzdano tvrditi ništa o trgovima baruta.¹⁵⁴ Kovačević je bio jedan od frakcionaša koji su stigli iz Sovjetskog Saveza, a Maslarić ga je prozvao kukavicom u izvještaju Kominterni sastavljenom 1939. godine.¹⁵⁵ Nema nikakve sumnje u to da su osobni konflikti i borbe za moć bile sastavna karakteristika operacija KPJ u Španjolskoj, no također nema ni kakvih drugih dokaza koji bi potvrdili tvrdnju da bi vodeći komunistički kadrovi bili likvidirani kao dio Titovog plana da preuzme kontrolu nad Partijom. Usprkos političkim makinacijama i porazu Republike, KPJ je iz toga u narednim godinama proizašla kao ujedinjena i disciplinirana organizacija.

151 Vujasinović, *Blagoje Parović*, str. 20.

152 Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, tom 2, str. 319-320.

153 Begovićev foto arhiv uglavnom se sastoji od fotografija XV Internacionalne brigade, a dostupan je na stranicama ALBA-e <http://www.alba-valb.org/>.

154 *Borba*, 12.1.1982., nema oznake stranice, u OSA, HU-300-10-2, kut. 475.

155 Reizdano u: *Duga*, Beograd, br. 403, 5-18.8.1989., str. 80.

Pad Republike i francuski logori

Kraj Španjolskog građanskog rata efektivno je pokopao politiku Narodne fronte dok je potpisivanje nacističko-sovjetskog «Pakta o nenapadanju» (također poznatog i kao Sporazum Ribbentrop-Molotov) od 23. augusta 1939. godine stavilo sa strane eksplicitnu antifašističku poziciju koja je bila u fokusu komunističkih aktivnosti prethodnih godina.

Nekoliko stotina Jugoslavena, i dalje u službi u Republikanskoj vojsci, prešli su u Francusku 9. i 10. februara 1939. zajedno s republikanskim jedinicama koje su branile Kataloniju i s rijekama civilnih izbjeglica. Francuska je vlada poslala jugoslavenske dobrovoljce, zajedno s drugim republikanskim vojnicima i izbjeglicama koje nisu uspjele pronaći smještaj kod prijatelja ili političkih kontakata, u kampove u Argelès-sur-Mer (70.000 izbjeglica) i Saint Cyprien (80.000 izbjeglica).¹⁵⁶ Oba kampa bila su locirana na vjetrovitim pješčanim dinama na obalama Mediteranskog mora, gdje su izbjeglice, okružene bodljikavom žicom i čuvane senegalskim trupama te članovima *garde mobile* bile prisiljene same graditi skloništa na neplodnom, ogoljenom tlu. Thomas opisuje kako su se «ljudi sklanjali u rupe iskopane u tlu, poput životinja»¹⁵⁷ dok se Stjepan Polić prisjeća sakupljanja ono malo tanašnih biljaka što se moglo pronaći za potpalu vatre te jutarnjih buđenja s prizorima ljudi ukopanih u pješčanim «humcima, grobovima u kojima su spavali živi ljudi».¹⁵⁸ Tri mjeseca kasnije, internacionalni dobrovoljci preseljeni su u nešto bolje uvjete u drugi kamp Gurs gdje su se mogli organizirati u skupine određene prema nacionalnostima, baš kao u Internacionalnim brigadama. Dok se većina dobrovoljaca koji su stigli iz Zapadne

156 Ljubo Ilić, «Interbrigadisti u francuskim logorima», u: Kapor, *Španija*, tom 4, str. 8.

157 Thomas, *The Spanish Civil War*, str. 855.

158 Stjepan Polić, «Živi grobovi u pijesku», u: Kapor, *Španija*, tom 4, str. 112.

Europe ili Sjeverne Amerike uspjela u konačnici vratiti u svoje zemlje, jugoslavenski, mađarski, njemački, talijanski, poljski i baltički dobrovoljci morali su ostati u kampovima. Zakon donesen u Stojadinoviće-
vom režimu u martu 1937. godine, kojim je dobrovoljcima oduzeto državljanstvo, i dalje je bio na snazi, što je spriječilo njihov legalni povratak kući. U ljeto 1939. u Gursu su bila zatočena 324 Jugoslavena.¹⁵⁹ Brojni veterani uspjeli su izbjeći kampove i stići do Pariza ili Marseillesa gdje su kontaktirali lokalne ćelije KPJ i uspostavili zajednice za pomoć pri bijegu drugim Jugoslavenima, dok se jedan dio uspio krijumčarskim putevima vratiti u Jugoslaviju. No dio ljudi popratila je zaista zla sreća te su bili zatočeni u španjolskim koncentracijskim logorima koje je uspostavio Franco kao dio sveobuhvatne represije provođene nakon pada Republike.

Zatvorenici koji su bili članovi KPJ organizirali su u Gursu političke i obrazovne radionice, čime su uspjeli održati moral i disciplinu usprkos teškim fizičkim i psihološkim uvjetima u francuskim kampovima.¹⁶⁰ Zbog razmjera političke aktivnosti među preostalim zatvorenicima i otpora veterana – posebno Jugoslavena – da pristupe Legiji stranaca ili radnim brigadama, u maju i junu 1940. francuske su vlasti odvojile oko 900 ljudi za koje su smatrali da su vođe među internacionalnim zatvorenicima i poslali ih u kamp u Vernetu. Dok su ostatak vratili natrag u Argelès koji se tokom te godine proširio kako

159 Ilić, «Interbrigadisti u francuskim logorima», str. 14. Ivan Gošnjak kaže da se u kampu Gurs nalazilo oko 400 jugoslavenskih internista te dodaje da je dodatnih deset žena bilo pritvoreno u posebnom kampu, 14 dobrovoljaca našlo se po raznim zatvorima, kad se tome pridoda i malena skupina pojedinaca koji su ranije bili evakuirani iz Španjolske, a potom smješteni u obližnjem kampu, čine ukupno 400 Jugoslavena u francuskim kampovima. Vidi: Ivan Gošnjak, «Život i borba Jugoslavena u francuskim logorima», u: Kapor, *Španija*, tom 4, str. 39. Drugi izvori navode 520 zatvorenih Jugoslavena. Mariano Budicin, Mihael Sobolevski, ur., *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara; Rovigno: Centro di ricerche storice, 1988, str. xviii

160 Veći dio četvrtog toma Kaporove knjige *Španija, 1936.–1939.* sadrži uglavnom prisjećanja Španaca na svakodnevni život u kampovima. Pothranjenost, zlostavljanja koja su provodili stražari i uprava, bolesti te osjećaj napuštenosti i očaja uzeli su svoj danak među internistima, posebno među onima koji su i dalje osjećali poteškoće zbog ozljeda zadobivenih u Španjolskoj.

bi primio još veći broj izbjeglica. U Vernetu zatvorenike više nisu tretirali kao republikanske izbjeglice već kao komuniste.¹⁶¹ Politička aktivnost bila je ozbiljno ograničena, a pisma kući bilo je dozvoljeno pisati samo na njemačkom, francuskom ili španjolskom jeziku. Nije bilo dozvoljeno pisati ih na bilo kojem jugoslavenskom jeziku, jer su zatvorske službe pažljivo pregledavale sav sadržaj.¹⁶² Njemačka invazija na Francusku rezultirala je još jednim valom izbjeglica i političkih zatvorenika poslanih na jug Francuske gdje su dijelili kampove s republikanskim izbjeglicama.

Zatvaranje španjolskih veterana potaknulo je KPJ da počne provoditi javne akcije s dva cilja na umu: mobilizirati kampanju pritiska prema jugoslavenskim vlastima da omoguće povratak veterana i prikupiti materijalnu pomoć za zatvorenike. Prvi zadatak koordinirali su KPJ u Parizu i aktivisti u Jugoslaviji. Komitet bivših jugoslavenskih dobrovoljaca u republikanskoj Španjolskoj osnovan je u Parizu u februaru 1939. godine, i održavao je kontakt sa zatvorenicima uz pomoć Francuske komunističke partije.¹⁶³ U Zagrebu je KPJ u ljeto 1939. pokrenuo Odbor za pomoć i povrat španjolskih boraca koji je, pak, organizirao ogranke diljem Hrvatske i drugih dijelova Jugoslavije.¹⁶⁴ Uz pomoć ovih odbora i akcija što su ih poduzimali pojedini članovi, KPJ je pokrenula masovnu kampanju pisanja pisama vladi i prikupljanja potpisa s ciljem da se razriješi muka zatvorenih veterana.

161 Gošnjak, «Život i borba Jugoslovena u francuskim logorima», str. 54.

162 Pismo Gojka Borjana sestri Luciji Borjan, od 4.9.1940., HDA, fond. 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 5, br. 118. Borjan je bio odveden u Argelès, no vijesti o uvjetima u Vernetu. U to vrijeme, prema Borjanovim procjenama u Vernetu se nalazilo oko 120 Jugoslavena, dok su još 93 bila prebačena u Argelès.

163 Dobrovoljci iz španske republikanske vojske akcija za povratak u domovinu, Kra-ljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 8843/39, 23.2.1939, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 4, br. 76. Jugoslavenska policija bila je svjesna da KPJ aktivno pokušava osigurati puštanje svojih španskih veterana te je stoga pažljivo motrila njihove sudbine.

164 Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, str. 164.

Do početka aprila 1939. godine Ministarstvo unutarnjih poslova preplavila su pisma sa stotinama prikupljenih potpisa u kojima se kritiziralo poziciju režima prema zatvorenicima.¹⁶⁵ Nakon osnivanja odbora za pomoć španjolskim veteranima, KPJ je dala instrukcije svim svojim povezanim organizacijama, poput URSSJ-a, ljevičarskih studentskih udruga na sveučilištima u Zagrebu i Beogradu te Društva za prosvjetu žena, da pojačaju pritisak na vladu Cvetković–Maček u Beogradu i prema administraciji Banovine Hrvatske koju je vodio ban Ivan Šubašić.¹⁶⁶ Članovi obitelji zatvorenika slali su pisma i sastajali se s predstavnicima vlade.¹⁶⁷ Simpatizeri KPJ dijelili su letke u Zagrebu i drugim hrvatskim gradovima, jer je većina zatvorenika bila hrvatskog podrijetla. Jedan takav letak, adresiran «cijeloj hrvatskoj javnosti» apelirao je na hrvatski patriotizam naglašavajući da su se Hrvati u Španjolskoj borili u jedinicama koje su nosile nazive po hrvatskim nacionalnim herojima:

«Zar dobrovoljci, ti izravni nasljednici oslobodilačkih borbenih tradicija hrvatskoga i ostalih naroda ove zemlje, koji su se junački borili u slavnim četama Matije Gupca i neumrlog Stjepana Radića nisu vrijedni da im se oda ta najmanja počast: slobodan povratak u slobodnu domovinu? Apeliramo na sve javne i kulturne radnike, te na čitav hrvatski narod da putem intervencija, brzojava, peticija i molbi traže na odgovornim mjestima povratak dobrovoljaca i zatvorenika u dragu im zemlju.»¹⁶⁸

165 Kolektivne pretpostavke za Jugoslavenske državljane španske republikanske vojske, Kraljevska banska uprava Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. II. D.Z. broj 14009/39, 24.4.1939, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 4, br. 91.

166 Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, str. 332.

167 Beba Krajačić i Dina Zlatić bile su snažno dirnute dramatičnim pismima Maksa Bače koja su opisivala uvjete u kampu te su se susrele s oficijom za posebna pitanja, a koji nam je poznat samo kao «Vlaisavljević», ali su pritom shvatile da je Banovina više zainteresirana za infiltriranje komunističkog pokreta nego za pomoć zatvorenim Hrvatima. Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 724, Šp. X-2/46, Izjave Krajačić Zlatić, 10.9.1951.

168 Letak od 7.11.1939. godine, objavljen u: Kapor, *Španija*, tom 4, str. 86-87.

Naporima su se pridružili odvjetnici u Zagrebu i Beogradu. Čuveni zagrebački odvjetnik Ivo Politeo koji je tokom 1930-ih zastupao komuniste i druge političke zatvorenike poslao je banu Šubašiću strastveni apel za amnestiju španjolskih dobrovoljaca, napominjući da su se borili na strani legalne španjolske vlade koja je nekoć imala normalne diplomatske odnose s Jugoslavijom.¹⁶⁹ Prema Jeliću, do kraja 1939. godine pokušaji da se osigura povratak španjolskih dobrovoljaca postao je «jednom od najvažnijih komponenti političkih aktivnosti KPH».¹⁷⁰

Činilo se da je pritisak na vladu imao određeni utjecaj jer su vlasti najavile da rođaci zatvorenika mogu zatražiti njihovo puštanje na slobodu. Tako se, zahvaljujući intervencijama rođaka s političkim vezama, više od dvadeset španjolskih veterana, uglavnom studenata i intelektualaca uspjelo legalnim putem vratiti u Jugoslaviju.¹⁷¹ Vlasti Banovine Hrvatske primile su veliku količinu zahtjeva za amnestijom od španjolskih dobrovoljaca, uglavnom posredstvom članova obitelji, no većina tih zahtjeva je bila odbačena zbog sumnje na komunistička uvjerenja zatvorenika.¹⁷²

Jugoslavenska vlada je također poslala delegata, na kojeg se Ivan Gošnjak u svojim memoarima referira samo kao na «Teodosića», u kamp Gurs da ponudi zatvorenicima set uvjeta povratka. Gošnjak se prisjeća vladine ponude:

169 Pismo Banu Ivanu Šubašiću od Ive Politea, Novembar 1939., HDA, fond 416 (Politeo), kut. 51.

170 Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, str. 332.

171 Gošnjak, «Život i borba Jugoslovena u francuskim logorima», str. 41,

172 Primjerice, supruga Slavka Cenčića poslala je apel vlastima Banovine nakon što je u novinama pročitala da rođaci zatvorenika mogu podnijeti zahtjev za amnestijom, no s obzirom na Cenčićevo «prethodno djelovanje i njegovu političku orijentaciju», zahtjev je odbijen. Pismo Dragice Cenčić vlastima Hrvatske Banovine od 16.11.1939, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 4, br. 95. Odbijena od 28.12.1939., ista zbirka.

«[Teodosić] je tražio da svaki pojedinac napiše molbu u kojoj će kao osnovno izneti: prvo, da se kaje što je pošao da se bori protiv fašizma u Španiji; i drugo, da po povratku u zemlju neće preduzimati nikakvu političku aktivnost protiv vlade, već da će u buduće biti lojalan građanin. Posle ovako postavljenih uslova od strane jugoslovenske vlade, koji su za nas bili neprihvatljivi i ponižavajući, bilo nam je jasno da nam samo neka veća politička promena u Jugoslaviji, ili u svetu općenito, može omogućiti izlazak iz logora.»¹⁷³

Spremnost dobrovoljaca da nastave trpjeti teškoće u kampovima radije nego da izdaju ideale za koje su se borili u Španjolskoj svjedoči o moći koju je ideja republike imala za njih. Kosta Nađ kasnije je napisao da bi prihvaćanje uvjeta jugoslovenske vlade značilo «pljunuti na sebe, na svoje ideale, na sve što smo postigli, sve što je definiralo naše osobne i političke ideale [...] Odmah smo poslali Teodosića kući».¹⁷⁴ Iako su komunisti činili nešto manje od polovine dobrovoljaca iz Jugoslavije na početku rata, to iskustvo i naknadne teškoće mnogih u francuskim logorima, stvorili su od preživjelih discipliniran kadar komunističkih revolucionara.

Neuspjeh u rješavanju statusa većine internista rezultirao je novim akcijama i kampanjama KPJ krajem 1939. i tokom cijele 1940. Dana 10. decembra 1939. pismo iz Delnica u Gorskom kotaru koje je potpisalo 400 pojedinaca poslano je premijeru Cvetkoviću pozivajući ga na puštanje internista na slobodu.¹⁷⁵ Stodvanaest imena potpisano je pod nedatirano pismo poslano Cvetkoviću u kojem je stajalo da su španjolski dobrovoljci «još jednom pokazali svijetu jugoslovensku hrabrost».¹⁷⁶

173 Gošnjak, «Život i borba Jugoslovena u francuskim logorima», str. 41.

174 Kosta Nađ, *Ustanak*, Zagreb: Spektar, 1981., str. 6. (prevela AM)

175 Pismo Dragiši Cvetkoviću, od 10.12.1939., HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 4, br. 100.

176 Nedatirano pismo Dragiši Cvetkoviću, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 4, br. 100.

Osim javnih apela za puštanje španjolskih dobrovoljaca, KPJ je sakupljala i velike količine pomoći koja se za interniste zaglavljene u bijedi francuskih kampova pokazala od životne važnosti. Tokom 1940. Partija je uspjela prikupiti oko 100.000 dinara za podršku internistima te im je poslala oko 3000 paketa potrepština.¹⁷⁷ Uvjeti u kampovima bili su zaista loši, stoga je internistima kontinuirano nedostajalo i hrane i adekvatne odjeće. Kako se rat Francuske i Njemačke bližio tako su uvjeti postajali još gorima. Gošnjak opisuje kako su se internisti «pretvorili u žive kosture» te da većinu dana troše ležeći u krevetima kako bi očuvali što više energije.¹⁷⁸ KPJ je pokušavao poslati zatvorenicima što je moguće više pomoći, a prema svjedočenju preživjelih, Jugoslaveni su primili više pomoći od kuće nego bilo koja druga skupina u kampovima.¹⁷⁹ Iz korespondencije internista s familijama čini se da su zatvorenici najviše tražili da im se pošalje slanina, dvopek, sapun, cigarete, novine iz Jugoslavije, odjeća i novac.¹⁸⁰ Značajan broj knjiga komunističke literature i drugih materijala također je stigao do kampova, što se onda koristilo za političku edukaciju internista, posebno tokom relativno jednostavnijeg perioda provedenog u kampu Gurs. Solidarnost i disciplina dobrovoljaca bila je dodatno pojačana zajedničkom upotrebom svih zaprimljenih materijala.

Internistima je dopušteno primati pakete u težini do jednog kilograma. U jednom je trenutku režim, svjestan da veterani i dalje primaju pomoć brojnih simpatizera, pokušao spriječiti slanje paketa s hranom pozivajući se na kršenje carinskih pravila. To je odmah izazvalo protest rođaka internista koji su poslali pisma Narodnoj banci

177 Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, sv. 1, str. 333.

178 Gošnjak, «Život i borba Jugoslovena u francuskim logorima», str. 56.

179 Vidi isto; Ilić, «Interbrigadisti u francuskim logorima», str. 29; i Vicko Antić, «Iz logora u logor», u: Kapor, *Španija*, tom 5, str. 83.

180 Prepiska između Gojka Borjana sa obitelji daje nam fascinantan uvid u život internista. Borjan je opetovano tražio da mu se, umjesto druge vrste hrane koja se često kvarila, šalje slanina. Također izražava zabrinutost da se pošiljka s donjim rubljem koju su mu poslali putem zagubila. Zbirka pisama iz perioda od 5.1.1940 do 28.10.1940, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 5, br. 118.

Kraljevine Jugoslavije (zaduženj za carinska pravila) i Crvenom križu, u konačnici utječući na opoziv zabrane na slanje hrane.¹⁸¹ Dok se činilo da kampanja prikupljanja potpisa i pomoći polučuje uspjehe kod vlade i ujedno osigurava komunistima javnu platformu za izražavanje podrške republikanskim izbjeglicama i političkim zatvorenicima, vlasti su hitro zabranile prikupljanje potpisa za pomoć internistima. Kao što je bio slučaj tokom Španjolskog građanskog rata kada se bilo kakav dokaz o prorepublikanskoj aktivnosti smatrao dovoljnim opravdanjem za pretrage i zaplijene, kampanja za zatvorene dobrovoljce postala je metom policijskih obračuna usmjerenih na destabilizaciju komunističkog pokreta. Vlasti su bile uvjerenе da su Jugoslaveni u francuskim kampovima uvjereni komunisti, temeljeći svoje zaključke na njemačkoj propagandi. Policija je stoga apele javnosti za oslobađanje internista tretirala kao komunističku aktivnost.

Policija je u Banovini Hrvatskoj bila toliko predana iskorjenjivanju svih komunista da je osim hapšenja svih koje je uhvatila u prikupljanju potpisa, često vršila racije domova ljudi koji su samo potpisali neku od peticija. Primjerice, u martu 1940. svi koji su peticiju potpisali u Karlovcu bili su «stavljeni pod policijsku prismotru i upozoreni na zakonske posljedice svojih djela».¹⁸² Uz zabranu prikupljanja potpisa, bilo kakvo prikupljanje pomoći za interniste postalo je kažnjivo zakonom. Ubrzo je i razglednica sa fotografijom iz kampa Gurs koja se koristila za prikupljanje sredstava za veterane stavljena izvan zakona.¹⁸³ Brojna policijska izvješća davala su opise osumnjičenih komunista uhvaćenih s novcima «namijenjenima španjolskim

181 Pisma Narodnoj banci Kraljevine Jugoslavije i Crvenom križu od 28.10.1940, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 5, br. 128.

182 Španjolski dobrovoljci, Banskog vlasti Banovine Hrvatske, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. broj 206/1940, 1.3.1940, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 4, br. 99.

183 Banskog vlasti Banovine Hrvatske, Odeljak za državnu zaštitu, Pov. broj 15054/40 (26.3.1940), HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 4, br. 113.

dobrovoljcima komunistima».¹⁸⁴ Početkom 1941. vlasti Banovine Hrvatske izdale su napatke svim okružjima da intenziviraju napore «za prikupljanje hrane i dobrovoljnih priloga za bivše španjolske dobrovoljce».¹⁸⁵ Ta naredba pokazuje da je kampanja bila aktivna dvije godine nakon što su španjolski dobrovoljci završili u francuskim kampovima te da je vlada bila spremna zabraniti prikupljanje dobara koji su trebali zadovoljiti neke bazične potrebe internista.

Iako su zatvorenici uspjeli osmisliti načine bijega i posjedovali su resurse za krivotvorenje dokumenata, pojedinci su se uglavnom od toga ustručavali, osim u nekoliko slučajeva.¹⁸⁶ Lazar Latinović služio je kao kontakt KPJ u Marseillesu odakle su veterani mogli uzeti brod za Split ili Rijeku, a Lazar Udovički koordinirao je ove napore KPJ iz Pariza. Vodstvo Partije inzistiralo je da veterani ostanu ujedinjeni, «kako bi sačuvali kadrove i vratili ih revolucionarnom pokretu».¹⁸⁷ Radilo se o novoj taktičkoj ideji koju su osmislili Tito i njegov interni krug povjerenika. Vjerovalo se naime, ako veterani pokušaju pobjeći pojedinačno da će se rasuti i postati neučinkoviti, stoga je napatuk internistima glasio da se drže zajedno dok se ne osmisli rješenje koje će se primijeniti na sve njih. U svojim memoarima Čedo Kapor kritizirao je ovakav razvoj stvari jer je, prema njegovom mišljenju bilo riskantnije čekati grupno rješenje nego organizirati pojedinačne bjegove iz kampova, vjerujući da su veterani sada dovoljnoiskusni da uspiju sami pronaći put natrag u Jugoslaviju.¹⁸⁸ Loše osiguranje kam-

¹⁸⁴ Nekoliko uhićenja dogodilo se na otoku Hvaru 1940. gdje je jedan pojedinac uhvaćen s 383 dinara, a drugi s 575 dinara. Nejasno je kako je policija znala da je taj novac namijenjen zatvorenicima u Francuskoj, osim što je jedan od osumnjičenih imao letak s apelom za oslobađanje španskih veterana. Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, Kabinet bana, Pov. broj 3273/40 (11.12.1940); i Pov. broj 3490/40, 17.12.1940, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 4, br. 97.

¹⁸⁵ Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, Kabinet bana, Kab. broj 15018/41, 26.2.1941, HDA, fond 1360, grupa XVII (Španjolski dobrovoljci), kut. 5, br. 132.

¹⁸⁶ Čedo Kapor, «Glavni zadatak – povratak u zemlju», u: Kapor, *Španija*, tom 4, str. 233.

¹⁸⁷ Ilić, «Interbrigadisti u francuskim logorima», str. 19.

¹⁸⁸ Kapor, «Glavni zadatak – povratak u zemlju», str. 233-235.

pa u Argelèsu i sposobnost Udovičkog da osigura sigurne rute kući uvjerali su partiju da izda naputke internistima koji su mogli pobjeći iz kampa da se upute prema Parizu. Tako je oko 80 veterana iz Argelèsa uz pomoć Lazara Udovičkog poslano natrag za Jugoslaviju. Međutim, neki od najiskusnijih kadrova ostali su zatvoreni u jako teškim uvjetima u Vernetu.

Kapitulacija Francuske u junu 1940. godine i njemačka potreba za velikim količinama radne snage osigurala je preostalim jugoslavenskim zatvorenicima priliku za bijeg. KPJ je izdala naputke internistima da se prijave za transfer do radnih kampova u Njemačkoj te je do ljeta 1941. većina jugoslavenskih zatvorenika spašena iz kampa Vernet.¹⁸⁹ Veterani koji su bili komunisti rasparali su svoje članske iskaznice nakon ulaska u Francusku, a svi koji su se prijavili za rad u Njemačkoj zaničevali su da su se borili u Španjolskoj. Prema naputcima dobivenim od KPJ svi su tvrdili da su Hrvati, a kako su do tad nacisti već pomogli uspostaviti kolaboracionističku Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), bili su blagonaklonjeniji Hrvatima nego Srbima i drugim Jugoslavenima.¹⁹⁰ U njemačkoj su veterani imali određenu slobodu kretanja, dobivali su kvalitetniju hranu nego u francuskim kampovima te su čak bili i plaćeni.¹⁹¹ Tito je delegirao Vječeslava Cvetka «Floresa», španjolskog veterana, da organizira povratak jugoslavenske grupe iz Njemačke. Veterani su iskoristili dopust za vikend i vlakom otputovali do Slovenije, jer je pola zemlje sada bilo inkorporirano u Treći Reich. Iz Slovenije su u NDH ušli pješice s vodičima

189 Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, str. 165.

190 Vicko Antić, «Bjekstvo», u: Kapor, *Španija*, tom 4, str. 391. Internistima je također sugerirano da svi izjave da su u braku kako bi tokom rada u Njemačkoj dobivali više namirnica i sredstava.

191 Maks Baće, intervju s autorom u Splitu, Hrvatska, 14. novembra 2003. Baće je opisao kako je u jednom trenutku dok su bili u Njemačkoj otkriveno kako se grupa Jugoslavena borila u Španjolskoj stoga su za kaznu nakratko bili prebačeni u koncentracijski logor. No, grupa je ubrzo vraćena u radni logor, što je Baće protumačio kao upozorenje drugima da se neposluh zatvorenika neće tolerirati.

te su s vremenom stigli na određeno mjesto sastanka u Zagrebu.¹⁹² Danilo Lekić, u govoru kojeg je dao na skupu veterana Španjolskog građanskog rata u Zagrebu 22. oktobra 1985. godine, kazao je kako se «danas čini potpuno nemoguće, ili čak izmišljeno, da je veliki broj španjolskih veterana proveo ljetne mjesece 1941. ovdje, u centru Zagreba.»¹⁹³

Impresivni napori KPJ u podršci jugoslavenskim dobrovoljcima zatvorenima u francuskim kampovima bili su značajni za zadržavanje javnog pritiska nakon poraza Republike i demoralizirajućeg pakta Ribbentrop-Molotov o nenapadanju. Komunisti su koristili istu retoriku u pozivima na oslobađanje veterana kao i u Španjolskom građanskom ratu. Internisti su opisivani kao borci za slobodu nacionalnih prava Španjolaca, Katalonaca i Baska, baš kao što bi se borili za Hrvate, Slovence, Makedonce i druge nacionalne skupine u Jugoslaviji. Muke internista u Francuskoj bile su povezane i s apelima KPJ za opću amnestiju svih političkih zatvorenika u Jugoslaviji. Bran-ko Nikoliš, brat španjolskog dobrovoljca ponudio je primjer svoga sela – Sjeničak – kao tek jedan primjer za ilustraciju načina na koji se utjecalo na građane tokom kampanje za oslobođenje internista:

«Rezultati tih akcija nisu se ogledali samo u njihovom materijalnom i moralnom efektu u korist samih španskih dobrovoljaca. Te akcije nisu bile rezultat neke trenutne svijesti i opredjeljenja prema nečemu što je značilo pravičnost. Njihova prava vrijednost je posebno došla do izražaja 1941. kada je Sjeničak spreman dočekao one sudbonosne dane i listom ustao protiv okupatora i kvislinga.»¹⁹⁴

192 Na ovaj se način oko 60 veterana vratilo se u Jugoslaviju u ljeto 1941. Vlado Popović, «Organizovanje povratka u zemlju naših drugova Španaca iz Nemačke», u: Kapor, *Španija*, tom 4, str. 282.

193 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zbirka Čedo Kapor, doc. II-3/444, Uvodna reč, Danilo Lekić, 22.10.1985, str. 2.

194 Nikoliš, «Selo Sjeničak», u: Kapor, *Španija*, tom 5, str. 308.

«Španci» i Narodnooslobodilački pokret

Iako je Kraljevina Jugoslavija očajnički pokušavala ostati neutralna u europskom ratu koji se razbuktavao od 1939. godine, u zemlji se 27. marta 1941. dogodio krvavi puč u izvedbi probritanskih oficira, samo dva dana nakon što je regent Pavle potpisao pakt sa Silama Osovine. Kralj Petar II, proglašen punoljetnim, ubrzo je izdao je priopćenje u kojem je kazao da se svi strani sporazumi koje je Jugoslavija potpisala, uključujući i onaj o Trojnom paktu, imaju poštovati. To je, međutim, razbjescilo Hitlera koji je odmah Direktivom br. 25 naredio invaziju Jugoslavije. Dana 6. aprila 1941. godine započela je njemačka operacija Kazna, koja se sastojala od bombardiranja Beograda i invazije Jugoslavije s više strana. Nakon dvanaestodnevnog odupiranja invaziji, jugoslavenska vrhovna komanda kapitulirala je 17. aprila, nakon što su Kralj i većina vlade pobjegli u egzil.

Jugoslavija je tako razdijeljena susjedima, a najveći dijelovi Hrvatske i BiH inkorporirani su u NDH, pod diktaturu ustaškog pokreta Ante Pavelića. Mađarska je izvršila aneksiju Međimurja i Baranje (danas dijelovi Hrvatske) i dijelove Vojvodine. Bugarska je pripojila velike dijelove Makedonije i jugoistočne Srbije, dok su talijanskoj administraciji u Albaniji povjereni Kosovo i zapadni dijelovi Makedonije. Slovenija je bila podijeljena između Njemačke (sjeverni dio koji uključuje Maribor) i Italije (južni dijelovi ispod Ljubljane). Italija je aneksirala dijelove dalmatinske obale, dijelove oko Kotora i najveći dio hrvatskih otoka koji se nisu našli pod talijanskom kontrolom nakon Prvog svjetskog rata. Italija je također rasporedila svoje okupacijske snage u Crnoj Gori i zaleđu Dalmacije, područjima koja nisu bila izravno anektirana. Nijemci su okupirali Srbiju te instalirali kvislinški režim pod vodstvom generala Milana Nedića. Dana 27. juna Vojni komitet reorganiziran je u Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a nekoliko dana kasnije, 4. jula, Centralni komitet KPJ izdao je poziv za opći ustanak diljem okupirane Jugoslavije. To-

kom rane faze Narodnooslobodilačke borbe, španjolski ratni veterani, na koje se često referira kao na «naše Špance», odigrali su ključnu ulogu. Oni su imali ključnu ulogu u organizaciji učinkovitih gerilskih boraca koje su stvarali od skupina neuvježbanih civila koji su se krile u šumama. Veterani su imali poznačajne vojne vještine, no što je još važnije, bili su politički disciplinirani i lojalni Partiji.¹⁹⁵ Neki od simbola i navika koje su borci stekli u Španjolskoj preneseni su i u partizane. Riječ je, primjerice, o trorogoj (Triglav) partizanskoj kapi i salutiranju stisnutom pesnicom.¹⁹⁶ Vojna organizacija, i korist od političkih komesara koji su blisko surađivali sa komandantima jedinica, bila je temelj za model Internacionalnih brigada. Pjesme iz španjolskog građanskog rata pjevale su se oko logorske vatre kako bi se održavao moral i odala počast onima koji su prvi podigli oružje protiv fašističke prijetnje. Model koji se koristio u vojnim jedinicama republikanske vojske preporučivalo se preuzeti i u novoformiranim partizanskim jedinicama, kao što je prikazano u izvještaju kojeg je Koča Popović, koji je bio aktivan u organizaciji partizanskih snaga u južnoj Srbiji, poslao partizanskoj komandi u ljeto 1941. On je sugerirao da se svakom političkom komesaru jedinice dodijeli jedan «posebni partijski funkcioner» jer je «takva podjela dužnosti bila implementirana u Španjolskoj republikanskoj vojsci gdje je dala izvrsne rezultate.»¹⁹⁷ Kako su se već susreli s fašizmom u Španjolskoj, Španci su među novim regrutima, ali i među iskusnim komunistima koji nikad nisu izišli iz Jugoslavije, dosegli gotovo legendaran status. Ustanak od 7. jula pripisivao se u poslijeratnom partizanskom narativu jedinici koju je formirao Žikica

195 Vujošević, *Povijest saveza komunista*, str. 160-161.

196 Troroga kapa (Triglav) zamijenjena je onakvom kakva se koristila u Sovjetskom Savezu, prozvanom Titovom kapom, nakon što je izdan dekret u aprilu 1944. Velimir Vuksić, *Tito's Partisans, 1941.-1945.*, Oxford: Osprey Publishing, 2003., str. 21.

197 Izvještaj Koče Popovića od 28.8.1941., objavljeno u: *Zbornik: Dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda*, tom 1, Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, 1949., str. 99.

Jovanović «Španac» (1914–1942) potaknuvši seljake Bele Crkve da se pridruže partizanskom pokretu. On je tada ubio dva žandara koji su ga došli uhapsiti.¹⁹⁸ U Hrvatskoj je Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske uspostavljen 26. oktobra, a pozicije komandanta, političkog komesara i oficira za operacije dodijeljene su španjolskim veteranima – Ivi Rukavini, Marku Oreškoviću i Franji Ogulincu. Prva proleterska brigada, mobilna jedinica koja je uključivala najbolje partizanske vojnike, oformljena je 21. decembra, a na njezinom se čelu našao Koča Popović, još jedan španski borac. Popović i njegovi drugovi Španci Peko Dapčević, Kosta Nađ i Petar Drapšin bili su komandanti četiriju partizanskih armija osnovanih do kraja rata 1945.

Španci su bili posebno važni za KPJ na teritoriju NDH zbog prirode ustanka koji je bio odgovor na ustaško nasilje. Četnici, predvođeni predratnim srpskim političarima, također su vršili teror nad hrvatskim i muslimanskim civilima u spirali međuetničkog nasilja. Komunisti, čiji je politički program utemeljen na suradnji Srba i Hrvata iz obnovljene jugoslavenske države (bratstvo i jedinstvo), imali su zadatak povratiti povjerenje između antagonistiziranih etničkih grupa s ciljem postizanja vojnih i političkih ciljeva. Nakon što su u Internacionalnim brigadama služili u integriranim jedinicama sastavljenima od dobrovoljaca iz svih dijelova Jugoslavije i 50 drugih zemalja, Španci su bili idealan izbor za transformiranje spontanijih ustanaka u oslobodilački pokret predvođen komunistima. U NDH se većina vodstva pokreta otpora (NOP) sastojala od Hrvata komunističara dok su redovi popunjavani Srbima koji su bježali pred ustaškim terorom.¹⁹⁹

198 *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd: Partizanska knjiga, 1983., str. 347–348.

199 Do kraja 1941., Srbi su činili jednu trećinu populacije NDH, ali 95 % partizanskih jedinica, dok je Zagreb imao najveći broj komunističara od svih jugoslavenskih gradova, a Hrvati su dominirali partizanskim vodstvom. Marko Attila Hoare, «Whose is the Partisan Movement? Serbs, Croats, and the Legacy of a Shared Resistance», *The Journal of Slavic Military Studies*, vol. 15, no. 4, 2002., str. 26.–27. Etnička struktura partizana u Hrvatskoj također je analizirana u: Goldstein, *Srbi i Hrvati u narodno-oslobodilačkoj borbi*, str. 247.–265. Za diskusiju o vrijednosti međunarodnog značaja Španaca vidi: Velimir Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, Zagreb: Prometej, 2002, str. 13.

KPJ je poduzela brojne operacije za povrat preostalih dobrovoljaca iz njemačkih radnih logora u Zagreb odakle su bili slani u regije zahvaćene pobunama. U svojim se memoarima Kosta Nađ prisjeća perioda nakon uspješnog bijega iz Njemačke:

«Ni ja, ni bilo tko od drugi od Španaca koji su se vratili u to slavno, teško ljeto 1941. nismo ostali u gradovima. Tito je odbacio klasičnu formu revolucionarnog ustanka koji bi se vodio i širio po gradovima: on je vodio partizanski rat.»²⁰⁰

Titove naredbe najviše pozicioniranim komandantima u ljeto 1941. otkrivaju koliko su veliku ulogu Španci imali u strategiji KPJ za preuzimanje kontrole nad ustancima. Tito je dakle instruirao Radu Končara (čelnika KPH) i Vladu Popovića (španjolskog veterana zaduženog za pomoć Špancima nakon što se vrate u Zagreb) da «odmah pošalje deset Španaca» u različite dijelove Hrvatske i Bosne gdje su se rađali ustanci kojima su nedostajali komunisti s vojnim iskustvom. Tito piše:

«Ti Španci moraju ići kao zapovjednici, politički komesari, i ponuditi političku pomoć. Partizanski se pokret brzo razvija, no njime moraju zapovijedati sposobni zapovjednici i politički komesari.»²⁰¹

Zanimljivo je da je Tito naredio svim srpskim veteranima iz Španjolske da odu u predjele oko Sarajeva, a nije ih rasporedio po Hrvatskoj, jer je shvatio nužnost uključivanja što većeg broja Hrvata u partizanski pokret u NDH. Ako su većinu gerilaca činili Srbi, i ako su njihovi komandanti bili Srbi, to bi potvrdilo ustašku propagandu prema kojoj

200 Kosta Nađ, *Raporti vrhovnom komandantu*, Zagreb: Naša djeca, 1979, str.7.

201 Instrukcije date Radi Končaru i Vladi Popoviću, iz sredine augusta 1941., u: Tito, *Sabrana djela*, tom 7, str. 81.

su partizani isti kao protuhrvatski nastrojani četnici.²⁰²

Neki su poslani u svoje zavičajne regije, poput Maksa Baće, koji je imao ključnu ulogu u reorganizaciji partizanskih jedinica u zaleđu Dalmacije tokom oktobra i novembra 1941. godine, nakon što su inicijalne skupine umalo uništene zbog nekompetentnosti svojih komandanata.²⁰³ Marko Orešković, rodom iz Široke Kule u Lici, poslan je u rodno mjesto zbog teške situacije koja je tamo postojala između Hrvata i Srba. Milovan Đilas koji je svoju pronicljivost u karaktere ljudi pokazao u knjizi *Susreti sa Staljinom* i biografiji Tita, dao je sljedeće observacije o Oreškoviću u vlastitim memoarima:

«U Španjolskoj se Marko pokazao čudom herojstva i inicijative. U stvari je on bio čovjek za izravnu i oružanu borbu. Pun revolucionarne strasti, bio je sposoban uzbuditi mase. Nakon što je ovo u Španiji završilo, pisao nam je govoreći kako je bitka na Pirinejima izgubljena, ali da se on vraća natrag u Jugoslaviju kako bi započeo novu.»²⁰⁴

Kao visokorangirani član KPH Orešković je neumorno radio na organiziranju partizanskih jedinica podučavajući bazične vojne vještine, postavljajući najtalentiranije regrute u komandu jedinica, gradeći tako partijsku političku strukturu s ciljem da se razbijene ustanke ka-

202 Titove naredbe, datirane 4. septembra 1941., u: Tito, *Sabrana djela*, tom 7, str. 112.

Za perspektivu problema uključujući i veći broj Hrvata u partizanskim redovima, vidi naredbe izdane partizanskoj komandi u: «Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ», nos. 7-8, 1.10.1941, objavljeno u: Tito, *Sabrana djela*, tom 7, str. 136–138.

203 Maks Baće, intervju s autorom u Splitu, Hrvatska, 14. novembra 2003. Vidi i: Šibe Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1979, str. 185-204; Drago Gizdić, *Dalmacija 1941. godine*, Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1972, str. 78; i Vicko Krstulović, *Memoari jugoslavenskog revolucionara*, Beograd: Most art, 2012., str. 201, 264–267.

204 Milovan Djilas, *Memoirs of a Revolutionary*, prevela Drenka Willen, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973, str. 273.

nalizira u veliku antifašističku borbu i, što je još važnije, uvjeravajući Srbe da ne mrze Hrvate zbog ustaškog terora.

Orešković je ubijen 20. oktobra 1941. godine, navodno od četničke ruke, no to je i dalje jedan od kontroverznijih događaja iz prvih faza ustanaka i primjer zamagljenih linija između partizana i četnika. Prema Gojku Polovini, jednom od vođa partizanskog pokreta u Lici, Oreškovići «osobni konflikti iz Španjolske» komplicirali su njegov odnos s KPH i drugim španjolskim veteranima koji su djelovali u Lici, a posebno se to odnosilo na Vladimira Popovića i Vladu Četkovića.²⁰⁵ Usprkos pojavama teorija zavjere u memoarima i intervjuima vođenima tokom 1980-ih (uključujući i verziju prema kojoj Tito nije bio zadovoljan Oreškovićevim odbijanjem poslušnosti), tokom rata Orešković je postao snažnim partizanskim simbolom u Lici. Partija ga je proglasila narodnim herojem 1945. godine, a jedna od najpoznatijih ličkih brigada nosila je njegovo ime.

Drugi su Španci poslani u regije koje su im bile potpuno nepoznate, sa istim zadatkom: da stvore discipliniranu gerilsku vojsku lojalnu KPJ. Naprimjer, Žiro Dropuljić «Joža» (iz Imotskog u Dalmatinskoj zagori) i Vicko Antić «Pepe» (iz Crikvenice) poslani su na Pšun, planinu u Slavoniji, u novembru 1941. godine, u etnički mješovito područje gdje su nastajali rudimentarni oblici otpora protiv ustaša. Njihov je zadatak bio «ujediniti postojeće partizanske skupine» i reorganizirati ih po principu voda i sekcija kakve su se koristile u Španjolskoj.²⁰⁶ Jedan od veterana partizanskih jedinica sa Pšunja prisjetio se rada Dropuljića i Antića:

205 Gojko Polovina, *Svedočenje: sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, Beograd: Rad, 1988, str. 123, 138.

206 «Svjedočenje Ćire Dropuljića» u: Nada Lazić i Milan Vranešević, ur., *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918-1945*, Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije, 1971., str. 182-183.

«Većina nas znala je jako malo o ratu i ratovanju. Dolazak Španaca je bio za nas jako važan, a oni su puno doprinijeli razvoju naših vojnih jedinica. Kao iskusni vojnici i komunisti, oni su pomogli mnogim slavonskim partizanima u prvim mjesecima oružane borbe.»²⁰⁷

U svojim memoarima, Dropuljić ističe kako su, osim u vojnu obuku, ova dva španjolska veterana «bila uključena u intenzivni politički rad, održavali su sastanke, formirali komitete Narodnooslobodilačke borbe [kao temeljne jedinice revolucionarne vlade KPJ] i na taj način pripremali uvjete za budući širi razvoj pokreta [otpora].»²⁰⁸ Zajedno s Pavlom Gregorićem (koji je organizirao španjolske volontere u svojoj knjižari u Zagrebu) i političkim komesarom Karlom Mrazovićem (još jednim španjolskim veteranom) kao članom stožera, Dropuljić je zapovijedao Prvim slavonskim bataljunom, a kasnije i Prvim slavonskim odredom, kako je partizanski pokret dobivao na snazi.²⁰⁹

Međutim, kao što pokazuje gore ilustrirani slučaj ličkog ustanka, iskustvo i autoritet Španaca nisu uvijek bili dobrodošali kod lokalnih partizanskih komandanata. Kako se prisjeća Polovina u svojim memoarima:

«Mi lički komunisti koji smo sreli [Marka Oreškovića] Krontiju kratko nakon što se vratio iz Španjolske, bili smo zadovoljni time kako je jasno razumio i objašnjavao razlike između uvjeta, uzroka i razvoja građanskog rata u Španjolskoj i našeg NOB-a. Naspram njega, drugi Španci koje smo sreli iznenadili su nas svojom nemoćnošću da shvate te razlike, a posebno što se tiče specifičnih

207 Slavica Hrečkovski, *Prilog građi za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije, 1965, str. 220.

208 Lazić i Vranešević, *Dokumenti i materijali*, str. 185.

209 Dropuljićeva biografija objavljena je u: *Poruka borca* (Split), 1.7.1985, str. 20.

odnosa u Hrvatskoj. Ponekad su čak i nasilno nametali svoja iskustva iz Španjolske čak i kad to nije bilo primjenjivo na našu situaciju.»²¹⁰

Vicko Krstulović, legendarni komandant dalmatinskih partizana također je hvalio hrabrost španjolskih veterana i njihovo ratno iskustvo, ali je također napomenuo da su neki pojedinci, poput Maksa Baće bili uzrujani zbog toga što nisu uvijek dobivali komandu nad partizanskim jedinicama.²¹¹

Gorenavedeni primjeri dali su samo nekoliko uvida u aktivnosti španjolskih veterana nakon povratka u Jugoslaviju. Procjenjuje se da se u Jugoslaviju vratilo oko 350 veterana, od kojih se 250 pridružilo partizanima.²¹²

Neki od onih koji su se vratili, a nisu se pridružili partizanskom pokretu bili su invalidi koji su pretrpjeli teške ozljede i nisu mogli aktivno sudjelovati u još jednom ratu. Od Španaca koji su sudjelovali u NOB-u 130 je poginulo dok ih je 30 promovirano u čin generala. Svaki četvrti, ili njih 59, imenovano je narodnim herojima, najprestižnijim partizanskim odlikovanjem uopće. Za razliku od Španjolske, gdje su jugoslavenski veterani izišli iz rata kao članovi poražene armije, ovdje su bili komandanti pobjedničke partizanske vojske koja je brzo počela provoditi socijalističku revoluciju.

210 Polovina, *Svedočenje*, str. 77.

211 Krstulović, *Memoari jugoslavenskog revolucionara*, str. 201.

212 Kapor, *Španija*, tom 5, str. 503. Drugi su se vratili u zemlje gdje su emigrirali prije rata (u velikom broju slučajeva pridružili su se pokretima otpora u tim zemljama, ponajviše u Francuskoj) ili su ostali zatvoreni tokom rata poput grupe Slovenaca koji su također bili u Dachau te im se 1948. sudilo kao špijunima. Značajan broj boraca umro je u njemačkim koncentracijskim logorima, ponajviše u Mathausen. Vidi: Bogdan Džuver, ur., *Naši Španci 1936.–1939.*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 1986, str. 66-68 za cjelovitu listu veterana koji su se borili u pokretima otpora drugih država ili su umrli u kampovima.

Španjolski dobrovoljci i njihova uloga u izgradnji socijalističke Jugoslavije

Nakon Drugog svjetskog rata, španjolski su veterani držali brojne visoko rangirane pozicije u Titovoj Jugoslaviji. Njih 20 bili su članovi Centralnog komiteta KPJ/SKJ,²¹³ a još nekoliko bili su potpredsjednici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i ministri obrane i unutarnjih poslova, dok su mnogi drugi postali ambasadori i direktori različitih državnih organizacija.²¹⁴ Ivan Krajačić i Maks Baće imali su ključnu ulogu u uspostavi obavještajnih i sigurnosnih agencija poput OZNA-e koja je djelovala od 1944. do 1946. godine. Neki su se veterani također 1948. godine našli s krive strane raskola Tito-Staljin, stoga je njih 36 završilo u logorima na zloglasnom Golom otoku zajedno s drugim staljinistima.²¹⁵

Ovi bivši dobrovoljci iz Španjolskog građanskog rata nisu bili samo hvaljeni za svoje herojstvo u Španjolskoj i tokom Drugog svjetskog rata, već su također postali i ključne figure u razvoju poslijeratne Jugoslavije. Njihov status ideala jugoslavenskih revolucionara omogućio im je privilegirano mjesto u društvu, kako materijalno, tako i simbolički. Godine 1946. oko 400 španjolskih veterana prisustvovalo je osnivačkom kongresu Udruženja jugoslavenskih republikanskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske 1936–1939, tijela zaduženog za koordinaciju svih aktivnosti povezanih s «našim Špancima». Prema Slavku Goldsteinu, ovi su pojedinci predstavljali «moralno uzor i ponos našeg lijevog pokreta [...] ideal revolucionarnog samoprijedora i moralne snage.»²¹⁶

Od kraja Drugog svjetskog rata do početka 1960-ih najaktivniji

213 Komunistička partija Jugoslavije promijenila je ime u Savez komunista Jugoslavije (SKJ) 1952. godine

214 Džuver, *Naši Španci*, str. 69-70.

215 Dragan Marković, *Josip Broz i Goli otok*, Beograd: Beseda, 1990, str. 253.

216 Pismo Slavka Goldsteina uredniku *Danasa*, 31.10.1984., objavljeno u: Čedo Kapor, ur., *Za mir i progres u svijetu*, Sarajevo: Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog antifašističkog rata Bosne i Hercegovine, 1999., str. 95–97.

Španci bili su uključeni u različite gorespomenute političke aktivnosti. Tek dvije dekade kasnije promijenili su svoj fokus više u smjeru sjećanja na španjolski rat, kao što se opisuje u idućem poglavlju. Ipak, poput SUBNOR-a – krovne veteranske organizacije iz Drugog svjetskog rata – španjolski veterani stremili su njegovanju nasljeđa revolucije kroz aktivnosti svoje udruge. Dana 26. septembra 1971. Tito je Udruženje španskih boraca nagradio Ordenom narodnog heroja čime je ta organizacija postala jednom od ukupno 4 veteranske kojima je dodijeljena ova prestižna nagrada. U decembru 1972. godine Savezna skupština SFRJ izglasala je posebni Zakon o osnovnim pravima veterana iz Španjolskog Narodnooslobodilačkog rata i revolucije (1936–1939) koji je pojedincima što su se u Španjolskoj borili na strani Republike, i potom dokazali «kontinuitet revolucionarnog rada od 1941. do 1945.», dao privilegije jednake onima koje su imali partizani nagrađeni ordenom Partizanske spomenice 1941. – medalje koja se dodjeljivala partizanima koji su sudjelovali u Drugom svjetskom ratu od njegovog početka.²¹⁷ Članovima udruženja dano je diskrecijsko pravo odlučivanja o tome da li je neki veteran pokazao «revolucionarni kontinuitet» jer nisu se svi španjolski dobrovoljci kasnije borili u partizanskim jedinicama. Neki su se naime borili u drugim pokretima otpora u Europi, neki su proveli rat u koncentracijskim logorima, ili pretrpjeli takve zdravstvene posljedice da je njihovo sudjelovanje u partizanima bilo fizički nemoguće. Prema izvještaju španjolskog veterana Lazara Udovičkog podnesenom na petom kongresu udruženja 1976. godine: «bio je to možda jedinstven slučaj u kojem je civilna organizacija imala tako odlučnu ulogu u implementaciji nekog zakona.» U izvještaju se također govori da je komisija zadužena za utvrđivanje revolucionarnog kontinuiteta zaključila da

217 Čedo Kapor, ur., *Četvrti kongres Udruženja jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske*, Beograd: Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske, 1973, str. 135.–143.

se tek nekoliko veterana nije uspjelo kvalificirati.²¹⁸

Kako su se veterani aktivno povlačili iz aktivne participacije u politici, njihove su organizacije, na koje se često referiralo kao na «udruženja španskih veterana», postajale sve aktivnije u svom radu na promicanju sjećanja Španjolskog građanskog rata i uloge Jugoslavena u tom konfliktu. Nakon što je Jugoslavija ispala iz sovjetske orbite zauzevši neutralnu poziciju između zapadnog i istočnog hladnoratovskog bloka, nije normalizirala odnose s Francovom Španjolskom. Prema članku objavljenom 1957. u *New York Timesu* «nigdje u Europi sjećanje na Španjolski građanski rat nije toliko svježije i nigdje ne dobiva toliko poštovanja koliko u komunističkoj Jugoslaviji.»²¹⁹ Prvi ekonomski sporazum između ovih dviju zemalja potpisan je tek 1969., a puni diplomatski odnosi uspostavljeni su tek 1977. godina, četrdeset godina nakon što su prekinuti.²²⁰ Udruženje španskih boraca imalo je ključnu ulogu u perpetuiranju bojkota Francovog režima, što su očiti indikatori utjecaja koji su Španci imali na poluge vlasti u Jugoslaviji.²²¹

Kako su jugoslavenski komunistički režim i partijsko vodstvo tokom 80-ih godina sve više bili izloženi kritikama disidenata, medija, a posebno kosovskih Srba, jedan od posljednjih stupova neupitne lojalnosti ostala su udruženja veterana Jugoslavenske narodne armije i pridruženih veteranskih organizacija, uključujući i onu Španaca. Nakon osnivačkog kongresa u Beogradu 1946. godine udruženje španskih veterana održavalo je kongrese svakih 5 godina (Beograd, Split, Ljubljana, Beograd), no nakon 1981. veterani su na dan osnutka Internacionalnih brigada organizirali godišnje sastanke u različitim gradovima.

218 Čedo Kapor, ur., *Peti kongres Udruženja jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske*, Beograd: Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske, 1977., str. 88.–89.

219 *New York Times*, 16.11.1957, str. 6.

220 *Los Angeles Times*, 28.1.1977., str. B17.

221 Iz izvještaja Lazara Udovičkog prezentiranog na godišnjem sastanku u Sarajevu 22.10.1984., reizdano u: Kapor, ur., *Za mir i progres*, str. 25.

Tokom godišnjeg sastanka 22. i 23. oktobra 1984. u Sarajevu, glavna tema o kojoj su veterani i drugi sudionici razgovarali bila je ekonomska i politička situacija u zemlji. Predsjednik Udruženja, Lazar Udovički, tvrdio je da su «promjene kao prvo potrebne u Savezu komunista, kako bi on postao ujedinjena snaga za cjelokupno društvo.»²²² Naglašavajući da kao veterani Internacionalnih brigada oni «ne bi trebali i ne bi smjeli dokoličarski stajati sa strane kao promatrači ili bespomoćni sudionici ove krize», Španci su držali vodstvo SKJ politički odgovornim za napuštanje revolucionarnog morala te su u pismu napisanom tokom kongresa ponudili Centralnom komitetu tri preporuke.²²³ Prvo, zatražili su prioritarno održavanje izvanrednog kongresa SKJ sa demokratski izabranim delegatima i predstavnicima omladinskih organizacija, a kako bi se adresirala kriza. Drugo, predložili su da se vrijeme do izvanrednog kongresa iskoristi za javnu raspravu u kojoj bi bila zagantirana puna sloboda izražavanja mišljenja i bez apriornih isključivanja ili etiketiranja bilo koga tko sudjeluje u raspravi o potencijalnim rješenjima. Treće, i posljednje, u pismu se tražila odgovornost pojedinaca odgovornih za velike i pogrešne političke i ekonomske odluke.

Centralni komitet SKJ promptno je reagirao. Iskoristili su državne medije kako bi denuncirali španske veterane bez da su ijednom u javnosti objavili pismo veterana, iako je dotad u Jugoslaviji i njenim relativno liberalnim medijima postojala dobro uhodana praksa objavljivanja svih tekstova koji pogađaju u srce političke debate. Protunapad partije došao je putem članka objavljenog u zagrebačkim novinama *Danas* u kojem su Španci optuženi da se ponašaju kao «slobodni strijelci».²²⁴ Centralni komitet (Ali Šukrija, Dragoslav Marković i Mitja Ribičič) pozvao je vodstvo udruženja španskih boraca na dva sa-

222 Kapor, ur., *Za mir i progres u svijetu*, str. 63.

223 ABiH, Collection Čedo Kapor, doc. II-3/405, pismo CK SKJ, 22.10.1984, str. 2-3.

224 *Danas*, 30.10.1984, str. 10.

stanka u Beograd 29. oktobra i 5. novembra 1984. godine gdje su ih optužili za neprijateljsku djelatnost i rad protiv interesa SKJ.²²⁵ Partija je odbacila preporuke Španaca i prisilila ih na povlačenje kritika uperenih protiv SKJ. Dana 8. novembra sve su novine objavile izjavu Predsjedništva Centralnog komiteta SKJ u kojem «Partija odbacuje netočne i neprihvatljive procjene Španskih veterana» koji su ignorirali sve pozitivne ishode Dvanaestog kongresa SKJ. U izjavi se također kazalo kako su Španci pristali raditi sa SKJ s ciljem prevencije budućih «zabuna u redovima radničke klase i među drugim građanima» koje je izazvala kritika.²²⁶

Zaključci iz gorespomenute izjave, kao i ponašanje vođa SKJ, potvrdili su Špancima da je njihova kritika političke situacije više nego opravdana. Međutim, Španci su mogli jako malo toga učiniti kako bi spriječili svoje daljnje javno difamiranje koje je provodilo vodstvo SKJ. U konačnici, veterani su se dogovorili da se neće dalje uplitati u javne polemike te su se fokusirali na planiranje 50. obljetnice koje se imalo održati u ljeto 1986. Kao što primjećuje Ivo Goldstein, degradirajuće metode korištene za javno posramljivanje Španaca, koji su dotad «bez sumnje predstavljali moralnu snagu i autoritet u jugoslavenskom društvu», otkrile su dubinu političke krize u zemlji i poslužili kao upozorenja svim drugim grupama koje su možda pomislile dovesti u pitanje sposobnost SKJ da riješi krizu, stvarajući time još veću socijalnu apatiju.²²⁷ Sposobnost Španaca da aktivno utječu na političku budućnost socijalističke Jugoslavije, morala je doći svome kraju, baš onda kada je zemlja koju su pomogli stvarati kolabirala u krvavim etničkim ratovima devedesetih.

225 ABiH, Zbirka Čedo Kapor, doc. II-2/31, transkript sastanka CK SKJ i Udruženja Španjolskih veterana, održan u Beogradu 29.10.1984, str. 1-2.

226 *Vjesnik*, 8.11.1984, str. 3.

227 Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, str. 597.

«Španija moje mladosti»: Sjećanja na Španjolski građanski rat

Španjolski građanski rat dobro je kotirao u historiografiji socijalističke ere, kako u općim povijesnim knjigama, tako i u knjigama fokusiranim isključivo na ulogu KPJ u Španjolskoj. Premda je povijest španskih veterana zapisana u ideološkom ključu komunističke Jugoslavije, a time i podložna romantizaciji i teleološkim interpretacijama, naponi Udruženja španjolskih veterana da objave memoare i ponovno izdaju publikacije iz 1930-ih omogućava povjesničarima da nadomjeste arhivski materijal s personaliziranim svjedočenjima o tome zašto su se borili u Španjolskoj. Najdetaljniji opis historiografije Španjolskog građanskog rata u Jugoslaviji, u kojem se objašnjava političke čistke i glavne kontroverze, dostupan je u *Sjećanju na Španiju* (2013) historičara Vladana Vukliša.

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata i nakon komunističke revolucije koju su iznijeli Titovi partizani režim je morao nanovo napisati povijest jugoslavenskih naroda u skladu s novim ideološkim narativom, kao i informirati opću javnost o partijskim borbama, mučenicima i aktivnostima tokom dugog ilegalnog perioda međuratnih godina. Čak i ako su ljudi bili svjesni Španjolskog građanskog rata, relativno mali broj njih znao je detalje o jugoslavenskoj ulozi u Internacionalnim brigadama. Prve knjige objavljene o Špancima pisane su na temu pojedinačnih mučenika i heroja koji su se borili i umirali za Partiju puno prije nego je ona došla na vlast 1945. godine. Herojski narativi prisutni u biografijama palih komunista poput one o Marku Oreškoviću «Krtiji» (1953), Franju Ogulincu «Selji» (1954), Blagoju Paroviću (1955) i drugima opisanima u knjizi *Susreti i sjećanja* Rodoljuba Čolakovića iz 1959. godine, portretiraju španske veterane kao arhetipove vrline i oličenja morala.²²⁸ Objavljena 1959. godine, knjiga

228 Vidi: Josip Barković, *Narodni heroj Marko Orešković*, Likovi narodnih heroja Hrvatske, knj. 2, Zagreb: Izdavačko poduzeće 27. srpanj, 1953.; Ljubo Pavešić, *Narodni heroj*

Jugosloveni u Španiji prva je publikacija posvećena specifično historiji španskih dobrovoljaca, ponovno, obrađena iz kuta biografija vodećih komunista koji su se borili u Španjolskoj.²²⁹ Veterani španjolskog građanskog rata uvijek su bili sastavnim dijelom šireg jugoslavenskog narativa KPJ i Narodnooslobodilačke borbe.

Do 1960. godine Udruženje španskih veterana počelo je poprimati aktivniju ulogu u objavljivanju povijesnih publikacija o svojoj ulozi u španskom građanskom i Drugom svjetskom ratu. Publikacija *Naši Španci* (1962) dala je pregled na nekoliko jezika, uključujući engleski, no osim toga pravi je mali repozitorij dokumenta i fotografija.²³⁰ Veteranske organizacije također su objavile niz memoara i ponovno otisnuli materijale iz 1930-ih pri čemu su neke publikacije doživjele i do osam reizdanja. Kao što primjećuje Vukliš, profesionalni povjesničari izbjegavali su pisati o događajima iz Španjolske zbog slabog baratanja španjolskim jezikom, zbog poteškoća s pronalaskom dokumentarnog materijala (većina toga bila je zaključana u arhivima Kominterne), i zbog osjetljivosti teme u dijelu povezanosti s KPJ-om u tom periodu.²³¹

S obzirom na kritike Sovjetskog Saveza koje su bile rezultat internih partijskih konflikata i raskola sa Staljinom 1948. godine, promoviranje kulta Titove ličnosti rezultiralo je naglaskom na njegovoj ulozi u Španjolskom građanskom ratu, dok je Gorkić doslovno nestao iz narativa (ali ne i iz dokumenata). Pojedinačni memoari veterana

Franjo Ogulinac-Seljo, Likovi narodnih heroja Hrvatske, knj. 16, Zagreb: Izdavačko poduzeće 27. srpanj, 1954; Vujasinović, ur., *Blagoje Parović: Građa za biografiju*, Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1955; i Rodoljub Čolaković, *Susreti i sjećanja*, Zagreb: Naprijed, 1959.

229 Enver Redžić, ur., *Jugoslaveni u Španiji*, Sarajevo: Svjetlost, 1959.

230 Aleš Bebler, ur., *Naši Španci: Zbornik fotografija i dokumenata o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu 1936.–1939.*, Ljubljana: Španski borci Jugoslavije, 1962.

231 Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, str. 37-40.

poput Božidara Maslarića (*Moskva – Madrid – Moskva*, 1952), Veljka Kovačevića (*U rovovima Španjolske*, 1958), Marka Perića – Velimira (*Doživljaji jednog Španca*, 1963), Stevana Belića (*Na bojnim poljama Španije*, 1970), Veljka Vlahovića (*Sabrani radovi*, 1981), Gojka Nikoliša (*Korijen, stablo, pavetina: memoari*, 1981), Aleša Beblera (*Kako sam hitao: sećanja*, 1982) i, posthumno izdana, autobiografija Marka Oreškovića (*Autobiografija*, 1950), personifikacija su borbe protiv fašizma u Španjolskoj i veza te borbe s partizanskom, jer su svi ovi veterani nastavili svoje revolucionarno djelovanje u Jugoslaviji (s iznimkom Veljka Vlahovića koji je u Španjolskoj izgubio nogu, a Drugi svjetski rat proveo u Moskvi).

Najvrednija zbirka dokumenata i memoara komplet je od pet tomova naziva *Španija 1936–1939* koje je uredio Čedo Kapor, a koji sadrže impresivne količine dokumenata, intervjuja, press clippinga i historijskih refleksija koje su organizirale veteranske organizacije. Te knjige su minuciozno indeksirane te uključuju biografske informacije o 1664 dobrovoljca iz Jugoslavije. Kapor (1914–2004) je bio jedan od najaktivnijih španskih veterana, odgovoran za reizdavanje mnogih publikacija i promociju svijesti o naslijeđu Španjolskog građanskog rata, posebno u školama. Najznanstvenija publikacija objavljena u periodu socijalističke Jugoslavije temeljena je na postupcima akademske konferencije o Španjolskom građanskom ratu održane u Zagrebu 1986. Knjiga *Španjolska 1936–1939: prilozi sa znanstvenog savjetovanja* objavljena je 1989. godine, a uredio ju je Ljubo Boban. Ta je knjiga predstavljala vrhunac jugoslavenskog istraživanja o španjolskom konfliktu, premda su specifične socijalističke interpretacije uklopljene u mnoga poglavlja te ih stoga treba kritički čitati.

Povijesne knjige nisu bile jedini medij kroz kojeg se narativ Španjolskog građanskog rata širio društvom. Romani, memoari, novine i filmovi dosegli su širu publiku od gustih znanstvenih monografija. Dokumentarni filmovi *Španija naše mladosti* (1967) i *Povratak u Španiju* (1977) prikazivali su jugoslavensku participaciju u

građanskom ratu nostalgично. U *Španiji naše mladosti* posebno se koristilo artističkim pristupom romantiziranoj prošlosti (npr. upotrebom arhivskih snimki koje nisu imale mnogo veze sa stvarnim jugoslavenskim jedinicama u Španjolskoj), što se ispreplitalo s prikazima suvremenog jugoslavenskog društva. Na datume posebnih godišnjica vezanih za rat, novine su bile pune osobnih prisjećanja, intervjua i izvještaja o različitim komemorativnim aktivnostima koje su organizirala Udruženja španskih veterana. Ulice, škole pa čak i vojne baze – poput one u Rijeci – dobivale su imena po španskim dobrovoljcima. Partizanski veterani podignuli su memorijal u čast Internacionalnim brigadama u Beogradu 1956. godine dok su pojedinačni Španci ostajali u sjećanjima putem spomenika podizanih diljem Jugoslavije: Nikola Car dobio je spomenik u Crikvenici, Marko Orešković u Korenici i Beogradu, Robert Domany u Plaškom, Blagoje Parović u Nevesinju, Žikica Jovanović «Španac» u Valjevu i Radanovcima, a spomenike su dobili i mnogi drugi.

Španjolski građanski rat bio je poznat po generaciji pjesnika, autora, intelektualaca, umjetnika i aktivista koji su bili strastveni zagovornici republikanskog cilja. August Cesarec, hrvatski književnik i komunist, napisao je knjigu *Španjolski susreti* nakon posjeta jugoslavenskim dobrovoljcima u jesen 1937. godine. Premda stilski nalik Orwellovoj *Kataloniji u čast*, Cesarčeva knjiga daje mnogo ružičastiji prikaz komunista u Španjolskoj. Kao rezultat političke situacije u Jugoslaviji u to vrijeme, *Španjolski susreti* objavljeni su u Torontu 1938. godine i potom prošverceni u zemlju. Ponovno su izdani u Zagrebu 1961. popraćeni ilustracijama Đorđa Andrejevića Kuna. Opisi pripadnika Internacionalnih brigada, uključujući i neke od najpoznatijih heroja Narodnooslobodilačke borbe, pojačali su snagu mita čistoće Republike i plemenitost dobrovoljaca.²³² Dok je Cesarec bio najpoznatiji

232 Na primjer, vidi Cesarčev opis bataljuna Dimitrov i njegove razgovore s Vladimirom Čopićem u: August Cesarec, *Španjolski susreti: Knjiga susreta s ljudima i gradovima*, Zagreb: Zora, 1961, str. 92-103.

domaći autor koji je napisao knjigu o Španjolskom građanskom ratu, romani napisani na drugim jezicima također su bili vrlo popularni i naširoko distribuirani. Tako, dok je u Istočnoj Njemačkoj Hemin-gwayev *Kome zvono zvoni* (1940), koji daje negativan opis komunista u Internacionalnim brigadama bio zabranjen do 1967. godine,²³³ u Zagrebu je u periodu od 1952. do 1989.²³⁴ objavljeno barem jedanaest izdanja te knjige.

Premda u Jugoslaviji nisu snimani filmovi o Španjolskom građanskom ratu, u domaćim partizanskim filmovima prenesen je arhetipski karakter španjolskog veterana, poznatiji kao Španac. Lik je obično prikazan kao stariji iskusniji revolucionar koji je već dokazao svoju lojalnost Partiji boreći se u Španjolskoj. Na primjer, u filmu *Kozara* (1963) Španac smiruje partizane na straži neposredno pred napad prepričavajući im priče iz neuspjele Španjolske revolucije te ih podučava španjolskim borbenim pjesmama kako bi im podigao moral. Pjesme koje su se pjevale u Internacionalnim brigadama bile su jednako popularne među partizanima kao i novokomponirane pjesme o njihovoj vlastitoj borbi (npr. «Po šumama i gorama») te tradicionalne narodne pjesme. Kontrast između tvrdolinijaških, beskompromisnih Španaca i drugova kojima je nedostajalo iskustva ali koji su razumjeli lokalne uvjete dojmljivo su prikazani u filmu Bate Čengića *Gluvi barut* (1990), jednom od posljednjih partizanskih filmova nastalih prije raspada Jugoslavije. Film se fokusira na tenzije između Španca kojeg je Partija poslala da organizira otpor u izoliranom selu bosanskih Srba u ranim fazama rata i lokalnog komandanta – bivšeg člana vojske Kraljevine Jugoslavije. Španac, kojeg glumi Mustafa Nadarević, inzistira na revolucionarnoj agendi iako to ljuti mnoge mještane i provocira napade lokalnih četnika, što u konačnici košta Španca života. No njegova žrtva posluži kao inspiracija lokal-

233 Arnold Krammer, «The Cult of the Spanish Civil War in East Germany», *Journal of Contemporary History*, vol. 39, no. 4, 2004, str. 554.

234 Druga izdanja objavljena su u Ljubljani, Novom Sadu i Beogradu

nom komandantu koji definitivno odustaje od vaganja opcija da li da ostane u partizanima ili da se svrsta s četnicima. Lokalni komandant potom postaje potpuno predan revoluciji. Lik Španca (kojeg slučajno također glumi Nadarević) u filmu *Duga mračna noć* (2004) Antuna Vrdoljaka također je prikazan kao dobar organizator ali beskompromisan i brutalan prema svima koji dovode u pitanje autoritet Partije. Dok film prikazuje scene zločina koje su počinile njemačke i ustaške trupe, također daje kroniku uspostavu postratnog autoritarnog sistema i razvoj zastrašujuće tajne policije Ozne u kojoj Španac ima ključnu ulogu. Reprezentacija prošlosti, posebno jugoslavenskog socijalističkog eksperimenta, počela se ozbiljno raspadati 1980-ih godina progresivno postajući idealizirana u sjećanjima veterana razočaranih u revoluciju i društvo koje su izgradili. Poraz španjolske revolucije, s druge strane, zauvijek je ostao u sferi onoga «što je moglo biti» te je tako postao predmetom pretjerane sentimentalizacije među starim veteranima. Kao što primjećuje Mitja Velikonja u knjizi *Titostalgija* «nostalgične konstrukcije nikad se ne sastoje od neporecivih činjenica, već od emocija i interpretacija [...] prošle nostalgične želje nikad nisu zaista postojale: radi se o pitanju želje za nečim što nikad nije postojalo, sentimentalnom povratku nepostojećemu, snovima o prošlim snovima, ali nikad o stvarnosti.»²³⁵

Tokom komemoracije 50. godišnjice početka Španjolskog građanskog rata 1986. godine, jugoslavenski kulturni prostor korišten je za promociju i proslavu španskih veterana te, posredno, jugoslavenske revolucionarne tradicije. Muzeji diljem Jugoslavije pripremili su izložbe za komemoraciju participacije jugoslavenskih dobrovoljaca. Španjolski građanski rat sa svojim pridruženim mitovima i romantičanim herojskim narativima promatran je kao oruđe za ponovno buđenje revolucionarne svijesti među mlađim generacijama. Službeni katalog izložbe u zagrebačkom Muzeju revolucije naroda Hrvatske

²³⁵ Mitja Velikonja, *Titostalgija*, prevela. Branka Dimitrijević, Beograd: XX. Vek, 2010., str. 33, 36. (prevela AM)

referirao se na članove Internacionalnih brigada kao na «simbole» i «legende» konstatirajući kako su njihove odluke da postanu dobrovoljci «herojski čin par excellence».²³⁶

Osim izložbe u Zagrebu, gradovi diljem Hrvatske i Srbije organizirali su slične događaje. Muzeji u Sisku («Španski borci s područja Siska i Banije»), Puli («Naši Španci») i Livnu («Livanjski borci u Španskom građanskom ratu») komemorirali su borce iz pojedinih regija. Vojvođanski muzej Socijalističke Revolucije u Novom Sadu priredio je izložbu «Španija 1936–1939», a beogradski Muzej Revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije imao izložbu «Jugoslavenski borci u Španskom ratu 1936–1939». Dragica Bojović, organizatorica beogradske izložbe naglasila je kako je Španjolski građanski rat imao «karakter narodnooslobodilačkog i revolucionarnog rata», što su termini identični onima kojima se opisivala borba jugoslavenskih partizana.²³⁷ I ovdje su, kao i u drugim izložbama, poveznice između iskustava boraca u Španjolskoj i njihovog kasnijeg doprinosa partizanima bio izrazito naglašen. Mediji su također isticali te poveznice. Članak o pulskoj izložbi «Naši Španci» zaključio je kako je «internacionalistički doprinos Istre i Rijeke u stvari bio priprema za narodnooslobodilačku borbu i revoluciju koje su se dogodile u našoj zemlji.»²³⁸

Lekcije Španjolskog građanskog rata

Iako je postjugoslavenska debata o sjećanju uvelike zaobišla Španjolski građanski rat zbog preokupacija Drugim svjetskim ratom na mnemoničkom bojnom polju bivše Jugoslavije, duhovi Španjolske periodično progone bivšu Jugoslaviju. Za ljevicu, bitka za Republiku

236 *Rat u Španjolskoj 1936.–1939. i jugoslavenski interbrigadisti*, Zagreb: Muzej revolucije naroda Hrvatske, 1986., str. 1.

237 *Jugoslavenski dobrovoljci u španskom ratu 1936.–1939.*, Beograd: Muzej revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, 1986., str. 1.

238 *Vjesnik*, Zagreb, 1.12.1986, stranica nepoznata.

ostaje romantiziran «izgubljeni slučaj», usprkos mračnim tajnama koje otkrivaju sovjetski arhivi. Međutim, ideal odlaska boraca iz svih dijelova svijeta u rat u Španjolsku ostao je neokaljan Staljinovim makinacijama i njegovim represivnim aparatima. Španjolska koju su iskusili brigadisti istovremeno je bila ona nevjerojatnih muka i međunarodne solidarnosti, nade i borbe za socijalnu pravdu. Ovo postaje jasno iz pisama, dnevnika, intervjua i memoara koje su pisali jugoslavenski borci, ali tome svjedoči i bogati korpus svjetske književnosti na temu Španjolskog građanskog rata. Nacionalistički revizionizam, karakterističan za historiografske debate u bivšoj Jugoslaviji nije se propustio obračunati niti sa događajima iz španjolskog građanskog rata kroz delegitimaciju antifašističke borbe koju vrše desno orijentirani povjesničari time što je svode isključivo na poratne zločine poput blajburškog maskara ili Titove navodne uloge kao NKVD-ovog likvidatora. Ipak, mnoge lekcije koje smo tada naučili i dalje su aktualne, posebno kad se u obzir uzme rast ksenofobije, nacionalne netolerancije i rehabilitacije fašističke ideologije na postjugoslavenskom području i diljem Europe. Španjolski anarhisti ostaju inspiracijom novoj generaciji antiglobalizacijskih aktivista, dok njihov slogan «No pasaran!» nije izgubio na značenju, već se njegova upotreba proširila na nevladine organizacije, ljevičare, i povremeno političare (npr. Zoran Milanović iz Socijaldemokratske partije Hrvatske). Zbornik *Antifašizam pred izazovima savremnosti* (2012) adresira mnoge suvremene izazove antifašističkih vrijednosti, iako neki autori imaju tendenciju romantizacije španjolske borbe, bez zadržavanja kritičke distance koju omogućavaju najnovije historijske analize.²³⁹ Pouke koje su veterani donijeli sa sobom iz Španjolske zaboravljene su do 1980-ih i 1990-ih kad je socijalistička Jugoslavija nestala u vrtlogu etničkih ratova. Dana 22. oktobra 1991. godine, kada je rat u Hrvatskoj bio u punom zamahu, Udruženje jugoslavenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske, poslalo je posljednje priopćenje apelirajući za mir:

239 Milivoj Bešlin i Petar Atanacković, ur., *Antifašizam pred izazovima savremnosti*, Novi Sad: AKO, 2012.

«Otvoreno kažemo i poručujemo, da smo na rubu ambisa najveće tragedije naših naroda. Posljednji je čas da se bezumlju odlučno i beskompromisno suprotstavimo. Mi smo prije 55 godina, ušli u borbu za slobodu i demokratiju i zato sada pozivamo sve naše mlađe generacije, kojima su ove ideje na srcu, da se u ovom teškom vremenu, uključe u borbu za mir, ljudska prava i slobode. Ideje za koje smo se borili i potvrdili kao moralni ljudi, nisu zastarjele i nikada neće zastarjeti. Zato poručujemo svima, da nećemo da ćutimo, da ćemo i sada i uvijek govoriti istinu, i samo istinu. Očekujemo da se tome pridruže svi čestiti i razumni ljudi. Zapravo, očekujemo da nove, nekompromitovane, demokratske snage, obnove snažan otpor nadirućoj agresiji probuđenih mračnih sila, koje su i prije pola vijeka, u crno zavile gotovo čitav svijet.»²⁴⁰

Kao što je dobro poznato, njihov apel nije uspio zaustaviti nasilje koje je razrovalo zemlju, rat se već iduće godine proširio na Bosnu i Hercegovinu gdje je rezultirao još većim razaranjima.

U bujici antikomunističkog revizionizma mnogi simboli i lokaliteti sjećanja povezani sa veteranima Španjolskog građanskog rata uklonjeni su zajedno s partizanskima. Tako su, usprkos protestima lokalnih antifašista, 2009. godine vlasti u Nevesinju u BiH uklonile veliki spomenik Blagoju Paroviću sa središnjeg gradskog trga koji još uvijek nosi njegovo ime. Spomenik je uklonjen u sklopu promoviranja nacionalističke politike koja je postala glavna karakteristika preimenovanja javnih prostora u svim postjugoslavenskim zemljama. Međutim, u selu Perjašica, u Hrvatskoj, 2013. godine sin španskog veterana Izidor Štrok pomogao je renovirati tamošnji partizanski memorijal podignut u čast pokreta otpora koji su Španci pomogli organizirati

240ABiH, Zbirka Čedo Kapor, doc. II-3/627, otvoreno pismo, apel za mir 22.10.1991.

Navedeno prema faksimilu pisma objavljenom u: Čedo Kapor (ur.), *Za mir i progres u svijetu*, Sarajevo: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata BiH, 1999.

u teškim prvim mjesecima rata. Dok je razumijevanje Španjolskog građanskog rata iz jugoslavenske perspektive danas gotovo potpuno palo u zaborav, pored žestokih rasprava o kulturi sjećanja vezanoj za Drugi svjetski rat i za rat iz devedesetih, ideali dobrovoljaca još uvijek nose emancipatorni potencijal da inspiriraju one koji drže do antifašističkih vrijednosti.

Kao što primjećuju mnogi promatrači političke situacije u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini te drugim zemljama proizišlima iz Jugoslavije, čini se da u posljednje vrijeme ponovno vidimo rast nacionalističke retorike i nacionalnih tenzija, dok bauk novog nasilja još jednom kruži oko nas. Hrvatska i Srbija ulaze u verbalne diplomatske sukobe po pitanju tema koje se tiču Drugog svjetskog rata (nadbiskup Stepinac, Jasenovac, ustaški simboli), Srbija je svjedočila rehabilitaciji Draže Mihajlovića, Milana Nedića i Slobodana Miloševića, dok je BiH zaglavljena u permanentnoj paralizi politike simbola poput inzistiranja Republike Srpske na proslavi kontroverznog dana državnosti 9. januara. Može li antifašistička paradigma partizanskog pokreta poslužiti kao inspiracija mlađim stanovnicima ovih zemalja zasićenima ekonomskim krizama, u kojima su prilike za zapošljavanje mladih ograničene, dok političke elite hrane nacionalizam i neiscijeljene traume prošlih konflikta? Mogu li poduke međunarodne solidarnosti i suradnje koje su se pojavila tokom španjolskog rata pomoći ovim društvima da se suoče s problemima poput imigracije ili socijalne nepravde? Španjolska je i sama još uvijek podijeljena oko ostavštine građanskog rata od prije osamdeset godina, no strastvena želja za pomoći drugima koji brane svoju slobodu, koja je bila pokretačka snaga za većinu jugoslavenskih dobrovoljaca koji su proputovali pola Europe u borbi protiv fašizma, možda može poslužiti kao snažan putokaz u inače mračnom globalnom okolišu sadašnjice.

S engleskog prevela Andrea Milat

O AUTORU

VJERAN PAVLAKOVIĆ (1974) je docent na Odsjeku za kulturalne studije Sveučilišta u Rijeci. Doktorirao je iz povijesti na University of Washington. Njegovi istraživački interesi obuhvaćaju Španjolski građanski rat, kolektivno pamćenje i tranzicijsku pravdu u bivšoj Jugoslaviji. Između ostaloga, objavio je: *The Battle for Spain Is Ours: Croatia and the Spanish Civil War 1936-1939* (2014), «Fulfilling the Thousand-Year-Old Dream: Strategies of Symbolic Nation-building in Croatia», u: Pal Kolsto, ed., *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe* (2014), i «Remembering War the European Way: Croatia's Commemorative Culture on the Eve of EU Membership», u: Pero Maldini and Davor Pauković, eds., *Croatia and the European Union: Changes and Development* (2015). Vodeći je istraživač na projektu «FRAM-NAT - Framing the Nation and Collective Identity in Croatia: Political Rituals and the Cultural Memory of Twentieth Century Traumas» financiranom sredstvima Hrvatske zaklade za znanost.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

355.426(460)"1936/1939"
355.087.2(=163.4/.6)"1936/1939"
94(497.1)"19"

PAVLAKOVIĆ, Vjeran, 1974-

Jugoslaveni u španjolskom građanskom ratu / Vjeran Pavlaković ; [prevod Andrea Milat]. - Beograd : Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2017 (Beograd : Standard 2). - 108 str. ; 21 cm. - (Edicija Nove perspektive / Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe ; 4)

Nasl. izvornika: Yugoslavs in the Spanish Civil War. - Tiraž 500. - O
autoru: str. 108. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-88745-32-1

а) Шпански грађански рат 1936-1939 - Добровољци, југословенски б) Југославија -
Историја - 20в COBISS.SR-ID 256493580

Osamdeset godina nakon što su pobunjeni oficiri započeli ustanak koji je njihovu zemlju uvukao u krvavi sukob, Španjolski građanski rat (1936-1939) i dalje je u žiži rasprava kako u Španiji tako i u svijetu. Ono što se isprva činilo kao lokalni sukob na evropskoj periferiji, brzo se proširilo na druge zemlje i postalo ideološki front koji je privukao pažnju svjetske javnosti. Deseci hiljada antifašista_kinja nagrnuli_e su u Španiju da brane Republiku od Francovih nacionalističkih snaga, a mnogi_e među njima pridružili_e su se sad već legendarnim Interbrigadama. Ova publikacija daje pregled učešća gotovo 2.000 Jugoslavena i Jugoslovenki, koji_e su se priključili_e herojskoj borbi naroda Španije protiv fašizma u trenutku dok je Evropa klizila prema još jednom ratu. Obrađujući neobjavljene arhivske dokumente, intervjuje, memoare i suvremenu štampu, ova publikacija pripovijeda o opasnom putovanju Jugoslavena_ki do frontova Španije, vojnim i političkim sukobima u koje su se uključivali_e, iskustvo logora u Francuskoj i, naposljetku, povratak u Jugoslaviju i učešće u Narodnooslobodilačkom ratu. Dodatno, publikacija donosi i uvide u kontroverze oko učešća Tita u organiziranju jugoslovenskih dobrovoljaca_ki, pruža pregled posljednjih istraživanja na temu Španjolskog rata te razmatra pitanje zašto je ovaj rat važan i u današnjim diskusijama.